

Tarih Dergisi

Turkish Journal of History

Araştırma Makalesi | Research Article

 Açık Erişim | Open Access

Mesâil-i Afrika: Berlin Konferansı ve Osmanlı Devleti'nin Genişleyen Afrika Algısı

Mesâil-i Afrika: The Berlin Conference and the Ottoman Empire's Expanding Perception of Africa

Hatice Uğur¹

¹ Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.

Öz

Bu makale, Berlin Konferansı'nın 140. yılı vesilesiyle, Osmanlı Devleti'nin söz konusu konferanstaki rolünü ve bu dönemin ardından Afrika'ya yönelik artan diplomatik, siyasi ve sembolik ilgisini ele almaktadır. Berlin Konferansı, Afrika kıtasının sömürgeci güçler arasında paylaşımını uluslararası hukuki bir çerçeveye oturtan bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin bu sürece katılımı ise, çeşitli araştırmalarda farklı açılardan değerlendirilmiştir. Osmanlı'nın konferansa katılımı, esas olarak Afrika'da toprak kazanma arzusunun ziyade, Mısır gibi stratejik bölgelerdeki çıkarlarını koruma amacıyla ilişkilendirilmektedir. Bununla birlikte, imparatorluğun Kuzey Afrika'daki dini ve siyasi nüfuzunu sürdürme çabası ile Avrupa devletleri arasında eşit bir uluslararası aktör olarak konumlanma isteği, bu katılımın belirleyici unsurları olmuştur. Makale, konferans sonrasında Osmanlı belgelerinde sıkça rastlanan "Mesâil-i Afrika" (Afrika Meseleleri) kavramını, imparatorluğun kıtaya yönelik genişleyen jeopolitik algısının bir yansıması olarak ele almaktadır. Bu çerçevede harita üretimi, diplomatik yazışmalar ve Zanzibar örneğinde görüldüğü üzere yerel Müslüman yönetimlerle kurulan ilişkiler üzerinden Osmanlı'nın Afrika'daki varlığına yeni bir bakış açısı sunulmaktadır. Sonuç olarak çalışma, Berlin Konferansı'nın 140. yıldönümünde Osmanlı'nın Afrika'daki mevcudiyetini çok katmanlı, karşılıklı etkileşimlere dayalı bir perspektiften yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Abstract

This article, marking the 140th anniversary of the 1884–85 Berlin Conference, examines the role of the Ottoman Empire during the 1884–85 Berlin Conference and explores its growing diplomatic, political, and symbolic engagement with Africa in the aftermath of the conference. Recognized as a turning point that formalized the partition of Africa among European colonial powers, the Berlin Conference has been the subject of numerous studies regarding Ottoman participation. Rather than a territorial expansionist agenda, the Ottoman motivation to attend the conference is here interpreted primarily as a strategic effort to safeguard its interests in key regions such as Egypt. Additionally, the desire to maintain religious and political influence in North Africa and to assert its status as a legitimate international actor among European powers played a critical role in its decision to participate. Central to this study is the concept of "Mesâil-i Afrika (African Affairs), frequently encountered in post-conference Ottoman archival documents, which reflects a broadened geopolitical awareness of the continent. Through cartographic production, diplomatic correspondence, and relations with local Muslim polities—such as the Sultanate of Zanzibar—the article proposes a new perspective on Ottoman presence in Africa. In marking the 140th anniversary of the Berlin Conference, this study offers a rethinking of the Ottoman Empire's African engagement beyond colonial paradigms, emphasizing multi-layered and reciprocal interactions.

Anahtar Kelimeler

Mesail-i Afrika • Berlin Konferansı • Sömürgecilik • Afrika Talanı • Osmanlı Afrikası

“ Atıf | Citation: Uğur, Hatice. "Mesâil-i Afrika: Berlin konferansı ve Osmanlı Devleti'nin genişleyen Afrika algısı." *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 87 (2025): 82-106. <https://doi.org/10.26650/iutd.1615009>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Uğur, H.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Hatice Uğur hatice.ugur@marmara.edu.tr

Keywords Mesail-i Afrika • Berlin Conference • Colonialism • Scramble for Africa • Ottoman Africa

Yazar Notu This article is an expansion of the initial findings of my doctoral dissertation titled "East Africa's Entangled Worlds in Ottoman Sources, 1879–1915" (2022), which I completed at the University of Leipzig.

Author Note Bu makale, Leipzig Üniversitesi'nde tamamladığım "East Africa's Entangled Worlds in Ottoman Sources, 1879–1915" (2022) başlıklı doktora tezimin ilk bulgularının genişletilmesiyle hazırlanmıştır. 1

Extended Summary

This article, marking the 140th anniversary of the 1884–85 Berlin Conference, examines the Ottoman Empire's engagement with Africa, focusing on its participation in the 1884–1885 Berlin Conference—a pivotal moment that marked the formalization of European colonial control over the continent. By critically engaging with existing literature on the Ottoman role in the conference, the study contributes to the re-evaluation of late 19th-century Ottoman African policies within the broader context of colonialism. It argues that the Berlin Conference provided not only a diplomatic arena for the empire but also opened new avenues for discussing the multifaceted nature of Ottoman involvement in Africa, beyond the binary narratives of colonizer and colonized. The research demonstrates that the Ottoman Empire's interest in Africa during this period extended far beyond its directly governed territories. It adopted a multilayered foreign policy approach, carefully monitoring political and diplomatic developments across various parts of the continent. A key conceptual framework proposed in this article is the term "Mesâil-i Afrika" ("African Affairs"), which frequently appears in Ottoman archival sources from the post-conference period. This phrase reflects the empire's expanding geopolitical awareness and its attempt to maintain a legitimate presence on the international stage. The recurring use of the term in diplomatic correspondence suggests that Ottoman concerns included not only political and military interests, but also the preservation of religious and cultural influence in Africa. Archival evidence reveals that Ottoman diplomats actively engaged with Muslim actors and political authorities across the continent, including both traditional Ottoman provinces and more distant regions such as East Africa.

Furthermore, the study explores how Ottoman cartographic practices in the aftermath of the Berlin Conference offer visual testimony to this expanding imperial awareness. Numerous maps translated from French and German and published in Istanbul illustrate the strategic and symbolic importance attributed to Africa. These maps are notable not only for their content but also for the terminological choices made in their legends. While European territories in Africa were labeled as "colonies" or "possessions," Ottoman domains were referred to with terms such as "Memâlik-i Şâhâne" (Imperial Domains) or "Afrikâ-yı Osmânî" (Ottoman African), emphasizing sovereignty and legitimacy. These visual and linguistic choices reinforce the view that the Ottoman Empire sought to position itself as a lawful and historical actor in Africa, distinct from European colonial powers.

In sum, this article argues that the Berlin Conference and its aftermath enabled the Ottoman Empire to reconceptualize its relationship with Africa. Through diplomacy, cartography, and archival discourse, the empire developed a unique framework of engagement—one that highlights its complex and often overlooked role in the geopolitical restructuring of late 19th-century Africa.

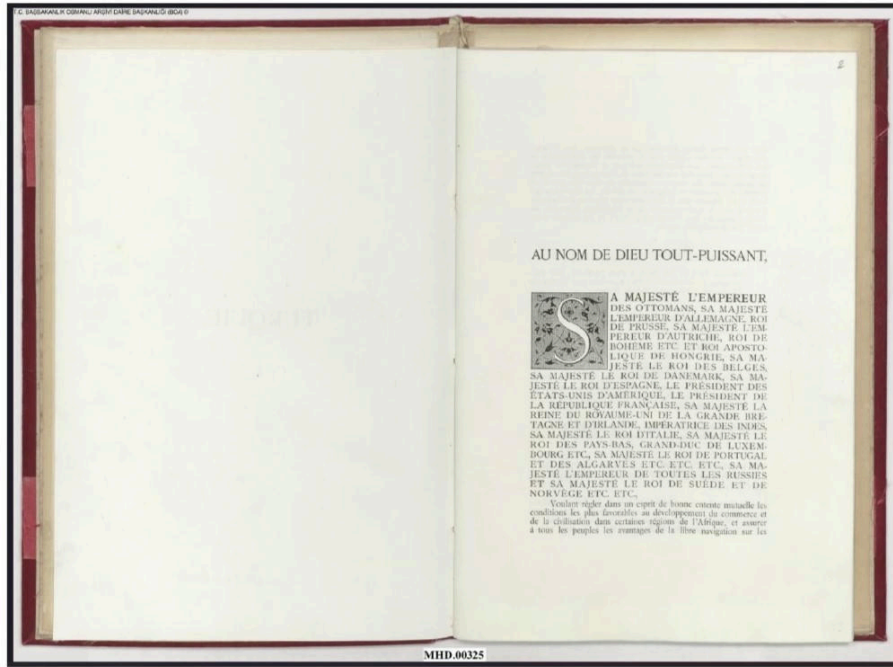
Giriş

Berlin Konferansı (15 Kasım 1884-26 Şubat 1885)

1840'lardan itibaren buhar gücü, modern silahlar ve kinin gibi teknolojik ve tıbbi gelişmelerin sağladığı üstünlükle Batılı devletler, Asya ve Afrika kıtalarına nüfuz edebilme kapasitelerini arttırdılar.¹ Özellikle 1870'li yıllarda Belçika, Fransa, İngiltere, Portekiz ve Almanya gibi devletlerin Afrika'daki keşif faaliyetleri, yerel otoriteler ile antlaşmalar yapmalarını ve belirli bölgeleri fiilen işgal etmelerini beraberinde getirdi. Kıtadaki siyasi boşlukların kısa sürede paylaşım mücadelesine dönüşme riskine karşı, çoğu Avrupalı on dört devlet² aralarındaki rekabeti uluslararası hukuk açısından tanımlamak ve çıkar çatışmalarını önlemek amacıyla Almanya Şansölyesi Otto von Bismarck'ın davetiyle 1884 yılında Berlin'de bir araya geldi. Konferans başlangıçta "Kongo Nehri ile Nijer Nehri arasındaki havzanın yalnızca Belçika'nın kullanımına değil tüm uluslararası işletmelerin gemilerine açık olması talebiyle" toplanıldığı için o dönemin yazışmalarında "Kongo Konferansı" ya da Batı Afrika Konferansı" olarak anılmaktaydı. Üç ayı aşkın süre devam eden görüşmelerin ardından konferans, 26 Şubat 1885'te Berlin Genel Sözleşmesinin imzalanmasıyla son buldu ve toplanma yeri ve tüm Afrika'yı ilgilendiren sonuçlar üretmesi nedeniyle Berlin Konferansı olarak literatüre geçti. Osmanlı kaynaklarında "Afrikâ-yi Garbî Konferansı", "Kongo Konferansı" ve "Berlin Konferansı" adlandırmalarının her birinin düzensiz olarak aynı belge içinde ya da birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir.

Görsel 1

Berlin Konferansı sonrasında imza edilen antlaşmanın Fransızca nüshasının ilk sayfası. İmza atan devletlerin isimleri görünmektedir. "Au Nom de Dieu Tout-Puissant" ibaresi Fransızca'da Her Şeye Gücü Yeten Tanrı'nın Adıyla anlamını taşımaktadır. BOA, MHD, nr. 325/ 1.

Bu konferans aracılığıyla Avrupa devletleri, Afrika'daki toprak taleplerini ve muhtemel rekabetlerini diplomatik yollarla düzenlemeye çalıştılar. Konferansın sonucunda kabul edilen 34. ve 35. maddeler, sahil bölgelerini kontrol eden devletlerin iç kesimlere doğru genişleme hakkı elde etmesini mümkün kıldı. Bu

¹ Eric Gilbert- Jonathan T. Reynolds, *Tarih Öncesinden Günümüze Dünya Tarihinde Afrika*, çev. Mehmet Demirkaya, Küre Yay., İstanbul, 2016, s. 403-409.

² Almanya (ev sahibi), Avusturya-Macaristan, Belçika, Danimarka, Fransa, Birleşik Krallık, İtalya, Hollanda, Portekiz, Rusya, İspanya, İsveç- Norveç, Osmanlı Devleti, Amerika Birleşik Devletleri. Görsel 1 ve Görsel 2.

maddeler *Hinterland Doktrini* olarak bilinen anlayışın temelini oluşturdu ve katılımcı devletlere iç bölgelerde sınırsız oranda toprak iddiasında bulunabilme zemini sağladı. Pek bilinmemekle birlikte, konferans sonunda imzalanan ayrı bir sözleşmeyle bugünkü Demokratik Kongo Cumhuriyeti topraklarında yer alan Bağımsız Kongo Devleti (Congo Free State), Belçika kralı II. Leopold'ün şahsi mülkü olarak kuruldu. Böylece katılımcı devletler, Afrika'nın paylaşımına ilişkin temel kurallar üzerinde uzlaşarak sömürgecilğe uluslararası hukuk çerçevesinde meşruiyet kazandırdılar. Bu süreç, kıtanın siyasî yapısında köklü dönüşümlere yol açtı. Alınan kararlar Osmanlı Devleti'nin nüfuz alanı içinde yer alan bölgeleri de kapsayacak şekilde tüm Afrika kıtasında etkisini gösterdi. Aradan geçen yüz kırk yıla rağmen Berlin Konferansı'nın sonuçları, Afrika'nın sosyo-kültürel ve siyasî dokusu üzerinde bugün dahi hissedilmeye devam etmektedir.

Berlin Konferansı, Afrika'yla ilgili bilgi üretim süreçlerini de etkiledi. Afrika kıtası ile dünyanın geri kalanı arasındaki ilişkilerle ilgili çalışmaların büyük bölümü, *Afrika Talanı*³ yani sömürgecilik literatürü üzerinden şekillendi ve uzun bir süre Avrupa merkezli büyük anlatılara odaklandı.⁴ Bununla birlikte son yıllarda yapılan çalışmalar, bu sürecin Afrika'nın hem yerel hem de küresel anlamda bağlantılı olduğu dünyalar, farklı aktörler ve güç ilişkileri göz önünde bulundurularak çalışılmasına dikkat çekmektedir.⁵ Bu bağlamda Berlin konferansı sürecini, hem resmî katılımcılarından biri olan hem de kıtada uzun süreli bir varlığa sahip bulunan Osmanlı İmparatorluğu perspektifinden değerlendirmek ayrı bir anlam kazanmaktadır. İmparatorluğun bir yandan konferansa katılan “medeni” devletler arasında yer alması, diğer yandan ise Afrikalı siyasi yapılar gibi sömürgeci rekabetin mağdurlarından biri olması, Osmanlı Devleti'ni Berlin Konferansı'nın tarihsel bağlamında benzersiz bir konuma yerleştirmiştir. Bu nedenle, Osmanlı'nın bu sürece dâhil oluşunun onu Afrika'nın sömürgecilerinden biri mi, yoksa farklı bir aktör mü yaptığı sorusu, çeyrek asrı aşkın süredir Osmanlı tarihçilerinin gündeminde yer almaktadır.

Literatür Üzerine

Bu konuyla ilgili önemli tespitler içeren çalışmalardan ilki Deringil tarafından Fransızca olarak kaleme alınmıştır.⁶ Deringil'in bu makalesinde Berlin Konferansı'na sömürenler ve sömürülenler kategorilerinin dışında başka bir perspektiften bakılması gerektiği iddiası, Osmanlı Devleti'nin konferanstaki konumunu daha doğru bir şekilde anlamaya yönelik bir çaba olarak öne çıkmaktadır. Cooper'in sömürgecilik tartışmalarını yalnızca “baskı” ve “direnc” ikilemine indirgememek vurgusuyla⁷ örtüşen bu yaklaşımla Deringil, ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerin yaşandığı Berlin Konferansı'nı çok yönlü ve başka aktörlerin de katıldığı etkileşimli bir süreç olarak anlaşılmaya tarafaftardır. Osmanlı'nın konferansa aktif katılımını da bu çerçevede ele alan Deringil, Batıda 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hâkim olan *Avrupa'nın hasta adamı* imajının Osmanlı'nın bu diplomatik girişimiyle sarsıldığına dikkat çeker.⁸ Ayrıca geleneksel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisini tecrit ettiği bir dönem olarak görülen II. Abdülhamid döneminde (1878-1908),

³Berlin Konferansı sonrasında Afrika'nın Sömürgeci devletler tarafından siyasi, ekonomik ve sosyal yapısını derinden etkileyecek şekilde parçalanmış olması durumu İngilizce Sömürgecilik literatüründe “Scramble for Africa” olarak bilinir. Bu kavram Afrika'nın Talanı olarak Türkçeleştirilebilir. Bu kavramın kapsadığı dönemle ilgili olarak bakınız: Thomas Pakenham, *The Scramble for Africa*, Abacus, London 1992.

⁴Hunt Davis, “Interpreting the Colonial Period in African History”, *African Affairs*, 72/ 289 (1973), s. 383-400.

⁵Geert Castryck, “The Bounds of Berlin's Africa: Space- Making and Multiple Territorialities in East and Central Africa”, *The International Journal of African Historical Studies*, 52/1 (2019), s. 1-10.

⁶Selim Deringil, “Les Ottomans et le partage de l'Afrique. (1880-1990)”, *Studies on Ottoman Diplomatic History V: The Ottomans and Africa*, haz. Sinan Kunalalp, İstanbul 1990, s. 121-133. İlerleyen yıllarda konu Osmanlı arşivindeki zengin birinci el kaynaklar ışığında farklı isimler tarafından incelenmeye devam edilmiştir. Bk. Gürkan Kocamaz, *1884-1885 Berlin Konferansı ve Afrika'nın Avrupalı Devletler Tarafından Paylaşımı*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2015; Gürsoy Şahin, “Afrika'nın Sömürgeleştirilme Sürecinde Berlin Konferansı 1884 1885 ve Afrika Basınına Yansımaları”, *History Studies*, 10/1, (2018), s. 247-268. Nicola Melis, “L'Impero Ottomano Alla Conferenza di Berlino (1884-85): Imperialismo e Anti imperialismo all'epoca di Abdülhamid II”, *Afriche e Orienti* 21/2, (2019), 32-50; Ahmet Doğan, *The Berlin West African Conference 1884-1885 and The Ottoman Empire*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2021; Gassim Ibrahim, *Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi: Berlin Konferansı ve Osmanlı Devleti (1884-1885)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2022.

⁷Frederick Cooper, “Conflict and Connection: Rethinking Colonial African History”, *The American Historical Review*, 99 (1994), s. 1516-1545.

⁸Deringil, a.g.e., s.121-122.

gerçekte hem içeride hem de dışarıda karşılaştığı ciddi yüzleşmelere rağmen modern *Avrupa Uyumuna* katılmayı başaran tek Müslüman imparatorluk olduğunu ileri sürmektedir.⁹

Karpat da Fransızların 1881'de Tunus'u, İngilizlerin ise 1882'de Mısır'ı işgal etmelerinin ardından Osmanlı Devleti'nin Hicaz'daki otoritesinin tehlikeye girdiğini gören Sultan Abdülhamid'in Afrika politikasını yeniden şekillendirme çabasındaki dinamizme dikkat çeker. Bu dönemde Osmanlı Devleti; Fransızların Sahra'ya ilerlemesini engellemeye, İngilizleri Mısır'dan çıkarmaya, İtalyanların Libya'da durdurulmasını sağlamaya ve Almanya'nın bölgeye nüfuz etmesini önlemeye yönelik yoğun çabalar sarfetmiştir. Karpat da Deringil gibi bu çabaları, Osmanlı'nın "Avrupa'nın hasta adamı" imajını sarsan bir süreç olarak değerlendirmektedir. Ayrıca yerel halkla iletişimlerin arttırılması; dinî dayanışma ve hilafet bağının öne çıkarılması ve Fizan'a sürgün edilen Osmanlı muhalifi entelektüellerin yaydığı liberal ve sömürgecilik karşıtı fikirlerin bölgede karşılık bulması, Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasındaki etkisini arttıran unsurlar arasında yer almıştır. Karpat, Osmanlı Devleti'nin Berlin Konferansı'na katılımının, imparatorluğun bölgedeki tarihsel haklarını, maddi ve manevi çıkarlarını ve özellikle halifelik makamının kutsal haklarını savunmak amacıyla stratejik bir bilinç taşıdığını ve bu durumun Avrupalı devletlerin sömürgeci hamlelerine karşı Osmanlı'nın direnç geliştirme çabalarını yansıttığını vurgulamaktadır.¹⁰

Deringil ve Karpat'ın çeyrek asır önce dile getirdikleri bu görüşleri, Avrupalıların sömürgeci hırslarına karşı Osmanlı Devleti'nin stratejik "*duruş*"u olarak değerlendirilebilecekken Minawi'nin 2016 yılında "*The Ottoman Scramble for Africa Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz*" başlığı ile yayınlanan çalışması, Osmanlı'nın Berlin Konferansı serüveninin yönünü "*duruş*"tan "eylem"e doğru çevirmiştir. Berlin Konferansı'ndan hemen sonraki süreçte, Osmanlı diplomatı Sadık el-Müeyyed Azmâde'nin Trablus Vilayetinin güney sınırlarındaki Bedevî nüfusu ve Senûsi tarikatının üyeleriyle diyalog geliştirebilme ve Osmanlı hinterlandını güvence altına alma girişimlerini, emperyal stratejiler ve diplomasi çabaları olarak değerlendirdiği bu çalışmasında Minawi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Berlin Konferansı sırasında ve sonrasında fiilî işgal olmasa da diplomatik bir mücadele yürütebilme başarısını "Afrika Talanına" katılma ve dönemin diğer imparatorlukları ile aynı ligde tutabilme girişimi olduğunu belirtmektedir.¹¹ Kitabının başlığında "The Scramble for Africa" ifadesinin önüne "Osmanlı" sıfatını eklemiş olması, şimdiye dek yalnızca Avrupa devletlerinin Afrika kıtasını paylaşmak üzere giriştiği yoğun rekabeti tanımlamak için kullanılan bu kavramın, Osmanlı'nın bölgedeki faaliyetlerini de kapsayacak şekilde yeniden yorumlandığını göstermektedir. Bu kullanım, Osmanlı'nın da kıtada toprak elde etmek amacıyla Avrupalı devletlerle bir tür yarış içinde olduğu izlenimini vermektedir. Dolayısıyla "Osmanlı" sıfatının bu terimin başına getirilmesi, yalnızca dilbilgisel bir niteleme değil hem Afrika hem de Osmanlı tarih yazımı açısından güçlü ve çok katmanlı bir anlam taşımaktadır. Her ne kadar "scramble" kelimesi İngilizcede "çabalamak" ya da "az bulunan bir şeyi kapmak için yarışmak" gibi görece nötr anlamlar taşısa da tarih yazımında bu terim, Avrupa devletlerinin 1884 Berlin Konferansı ile başlayan, 1890'larda kıtanın büyük bir bölümünün işgal edilmesiyle doruğa ulaşan ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren yayılmacı ve sömürgeci işgal dönemini ifade eder.¹²

Minawi'nin bu kavramsallaştırması, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın son çeyreğinde Afrika'daki nüfuz arayışını, Avrupa'nın klasik sömürgecilik dönemine benzer biçimde bir yayılma ve rekabet süreci olarak yorumlamaktadır. Bu yaklaşım, Deringil'in "ödünç sömürgecilik" (*borrowed colonialism*) kavramsallaştırmasıyla

⁹Selim Deringil, *Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, I. B. Tauris, London and Newyork 1998, s. 3.

¹⁰Kemal Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, Oxford, 2001, s. 258-261.

¹¹Mostafa Minawi, *The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz*, Stanford University Press, Stanford, 2016.

¹²Daha genel bir tarihlendirme ile 1869 yılında Suveyş kanalının açılması ile başlatılan sürecin sonunda Afrika kıtasında Etiyopya ve Liberya dışında bağımsızlığını koruyabilen hiçbir ülkenin kalmadığına ve Afrika kıtasının onda dokuzunun işgal edildiğine işaret edilir. M.E. Chamberlain, *The Scramble for Africa*, Routledge, London, 2010 (ilk baskı, 1999), s. 3-5

örtüşen bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Deringil Osmanlı elitlerinin Batılı sömürgeci pratikleri model alarak imparatorluğun uzak eyaletlerinde düzeni sağlama ve otorite tesis etme arayışlarını modernist-sömürgeci bir eğilim olarak değerlendirir. Nitekim Mehmed İzzet'in *Yeni Afrika* adlı eserinde Osmanlı Libya'sının güneyinde yaşayan halkları vahşilikten kurtarıp "medenileştirme" yollarından bahsediyor olmasını da bu çerçevede değerlendirmektedir.¹³ Benzer şekilde 19. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı merkezinin doğu ve güney eyaletlerinde yaşayan halklara yönelik oryantalist bir bakış geliştirdiği ve bu bölgelerde bir tür iç sömürgeleştirme politikası yürüttüğü yönündeki iddialar, "Osmanlı Oryantalizmi", "Osmanlı Sömürgeciliği" ya da "Alla Turca Oryantalizm" gibi kavramlarla açıklanmaya çalışılmıştır.¹⁴

Minawi'nin, Osmanlı'nın Batı karşısındaki bir nesne değil aynı zamanda emperyal rekabete katılan bir özne olduğunu iddiası çeşitli eleştirileri beraberinde getirmiştir.¹⁵ Bu güçlü iddialarına rağmen, Minawi'nin çalışması; Berlin Konferansı'ndaki Osmanlı temsilini, imparatorluğun Kuzey Afrika'daki yerel güçlerle kurduğu ilişkileri ve bu bağlamda ortaya çıkan diplomatik denge arayışlarını çok çeşitli arşiv kaynaklarına dayanarak görünür kılmaya bakımından sahaya önemli bir katkı sunmaktadır. Her ne kadar eser, Türkçe literatürde henüz derinlikli ve eleştirel bir biçimde yeterince değerlendirilememiş olsa da yazarın kitabı için seçtiği başlık ne bu çalışmada ne de yazarın sonraki çalışmalarında ortaya koyduğu Osmanlı'nın süreçteki uygulamalarıyla tam olarak örtüşmemekte; dolayısıyla başlıktaki ifade "kışkırtıcı" bir kullanım olmaktan öteye geçememektedir.¹⁶ Yine aynı şekilde yazarın 2018 yılında Türkçe'ye çevrilen *Osmanlılar ve Afrika Talanı: Sahra'dan Hicaz'a İmparatorluk ve Diplomasi*¹⁷ başlıklı kitabında tercih edilen "talan" ibaresi de, Türkçe 'de çabalamak ya da el koymak değil, aynı zamanda yoğun bir hukuksuzluk, zorbalık yağma ve gayri medenilik çağrışımlarını da beraberinde getirir. Tüm bunlarla birlikte, Minawi'nin bu çalışması, Osmanlı İmparatorluğu'nun geç 19. yüzyıldaki Afrika politikalarının dönemin sömürgecilik dinamikleriyle birlikte değerlendirilmesine zemin hazırlamaktadır. Bu çerçevede yürütülen hararetli tartışmalar sayesinde, Osmanlı'nın Berlin Konferansı'ndaki rolü, Avrupalı ve Afrikalı devletlerle ilişkileri ile imparatorluğun sömürgecilik dönemi Afrika'sında nasıl ve hangi bağlamlarda bir aktör olarak varlık gösterdiği gibi meselelerin yeniden ele alınması ve tartışılması imkânı da doğmuştur.

Elinizdeki çalışmanın amacı da ilk olarak Osmanlı Devleti'nin Berlin konferansına Avrupalı bir güç, Afrika'da tarihsel olarak varlık göstermiş bölgesel bir aktör ve İslam dünyasının Halifesi kimlikleriyle katılımını inceleyerek bu alanda yapılan çalışmalara bir katkı sunmaktır. İkinci olarak ise, özellikle Doğu Afrika gibi imparatorluğun idarî sınırları dışında kalan bölgelerle kurulan diplomatik, siyasî ve sembolik etkileşimler odağa alınarak Osmanlı'nın Afrika algısının kavramsal ve mekânsal olarak "genişleyen sınırlar"ı üzerinde durulacak, Berlin konferansı sonrasında Osmanlı'nın artan Afrika mesâisini de "Mesâil-i Afrika" (Afrika Meseleleri) başlığı altında inceleyecektir. Çalışma, dönemin Afrika haritaları ve atlasları üzerinden örneklendirmelerle Osmanlı'nın genişleyen Afrika algısına dair bir yaklaşım sunmayı hedeflemektedir.

¹³Selim Deringil, "They Live in a State of Nomadism and Savagery: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History*, 45/2 (2003), s. 311-342.

¹⁴U. Makdisi, "Ottoman Orientalism", *The American Historical Review*, 107 (2002), s. 768-796.

¹⁵Halim Gençöğlü, "Osmanlılar ve Afrika Talanı İsimli Kitaba Dair", *Afam* (Erişim 1 Ocak 2025)

¹⁶Bir değerlendirme yazısında Minawi'nin kitabının başlığı için seçtiği "Ottoman scramble" kavramının kışkırtıcılığı konusuna dikkat çekilmiştir. Bkz. Hatice Uğur, "Mostafa Minawi. The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 21 (2017), s. 41. <https://doi.org/10.20519/divan.315111>. İngilizce literatürde yapılan kimi derinlikli değerlendirmeler için bakınız: M. W. Deets. "Mostafa Minawi, The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz", *Journal of Asian and African Studies*, 53/4 (2018), s. 644-646. <https://doi.org/10.1177/0021909617743378>; Hasan Kayali, "Mostafa Minawi. The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz", *The American Historical Review*, 122/3 (2017), s. 959-961, <https://doi.org/10.1093/ahr/122.3.959>; M. Hana, Review of The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz, by M. Minawi, *International Journal of Middle East Studies*, 49/3 (2017) 559-561. <https://www.jstor.org/stable/26852577>.

¹⁷Mostafa Minawi, *Osmanlılar ve Afrika Talanı: Sahra'dan Hicaz'a İmparatorluk ve Diplomasi*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018.

1. Osmanlı'nın Berlin Konferansı

Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyıl gibi erken bir dönemden itibaren Afrika kıtasında etkisini göstermeye başlamış bugünkü Mısır, Cezayir, Trablusgarp, Tunus, Etiyopya, Somali ve Sudan gibi Kuzey ve Kuzey Doğu Afrika topraklarında hakimiyet kurmuştur. Bunun yanı sıra Afrika'nın iç kesimlerinde ve Hint Okyanusuna yakın güney bölgelerindeki Müslüman Sultanlıklarla kurduğu ilişkiler aracılığı ile hakimiyet alanını genişletmiştir. Ancak 1830'da Cezayir'in işgal edilmesiyle başlayan süreç, Berlin Konferansı'nın (1884-1885) ardından hızlanmış ve Osmanlı imparatorluğu kıtadaki topraklarını kaybetmeye başlamıştır. Bu anlamda Berlin Konferansı'na katılması, Osmanlı Devleti'nin hem Afrika kıtasındaki hem de Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip etmek adına aldığı en önemli kararlardan biridir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hem Avrupalı hem Afrikalı hem de Müslüman kimlikleri doğrultusunda geliştirdiği tarihi önemde politik bir süreçte işaret etmektedir.

1.1. Avrupalı Olarak Konferansa Katılma Hakkı

Osmanlı arşiv belgelerinde sıklıkla karşılaştığımız belgelerden de anlaşılacağı gibi, Berlin ve Londra'daki Osmanlı elçileri Berlin Konferans sürecini yakından takip etmekte ve Osmanlı İmparatorluğu'nun henüz davet edilmediği bu önemli konferansın programı ve davet edilen ülkelerin listesi hakkında sürekli olarak Babıali'ye rapor vermektedirler. Bismarck, Osmanlılar'ın Prusya büyükelçisine yaptığı açıklamada, bu konferansın Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak sahibi olmadığı *Batı Afrika meseleleri* ile ilgili olduğunu ve bu nedenle Osmanlı Devleti'nin davet edilmediğini belirtmiştir. Konferansta Osmanlı Devleti'nin temsil edilmesi halinde, Afrika'daki Osmanlı topraklarının da konferans konularına dahil edilmesi gerektiğini ve bunun muhtemelen Osmanlı'nın aleyhine sonuçlar doğuracağını da eklemiştir.¹⁸

Bismarck'ın bu tehditkâr olarak nitelendirilebilecek açıklamasının ardından, Osmanlı bürokratları hukuk müşavirlerinden konferansa katılım meselesinin hukuki boyutlarını incelemelerini ister.¹⁹ Hazırlanan raporda Paris Antlaşması'nın 20. maddesine atıfta bulunan hukukçular, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Avrupa devleti olduğunu, bu statünün gereği olarak Avrupa devletlerinin kendi aralarında yapacakları toplantılara katılma hakkına sahip olduğu vurgulanır. Almanya'nın Osmanlı'yı davet etmeyerek Paris Antlaşması'nı ihlal ettiğine de dikkat çekilir. Ayrıca, 1856'dan itibaren Osmanlı Devleti'nin -1867'de Londra'da Lüksemburg Dukalığı için düzenlenen ve sadece Almanya, Avusturya, İngiltere, İtalya, Fransa, Rusya ve Hollanda devletlerinin davet edildiği spesifik temalı bazı küçük konferanslar dışında- Avrupa'da kendi çıkarlarını ilgilendiren konularda düzenlenen tüm konferanslara davet edildiği ifade edilir. Bu raporda özellikle Afrika'nın işgali, topraklarına el konması ve sömürgeleştirilmesi gibi önemli konuların ele alınacağı bu konferansta alınacak kararların, gelecekte Osmanlı devletinin Afrika kıtasındaki topraklarını da doğrudan etkileyebileceği uyarısı yapılmıştır. Toplantıya katılmayan devletler doğrudan konferans kararlarına bağlı olmasalar da bölge ile ilgili olarak alınan kararlara uymak zorunda kalacakları belirtildi. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin konferansa katılımının hayati önemde olduğu vurgulanır ve Paris Antlaşması'na göre Osmanlı'nın bir Avrupa Devleti olarak bu toplantıya katılmasının en doğal hakkı olduğu ifade edilir.²⁰

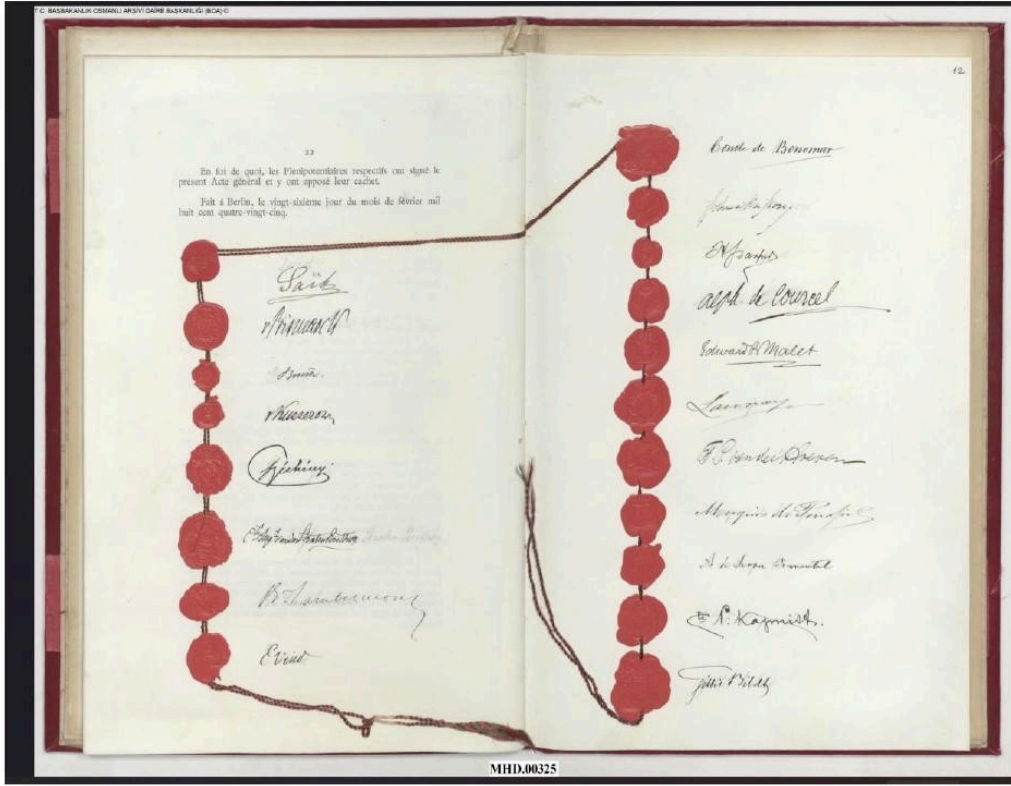
¹⁸BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), nr. 79/3438, s. 21.

¹⁹1856 Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletler sisteminin bir parçası olarak kabul edilmesinin ardından, bu sistemin hukuki temelini kavramak amacıyla yükseköğretim müfredatına uluslararası hukuk eğitimi dâhil edilmiştir. İmparatorluğun son yüzyılında yaşanan toprak kayıpları ve kapitülasyonlar gibi fiili durumlara karşı Osmanlı çıkarlarını savunmak amacıyla verilen bu eğitimin, Berlin Konferansı'nın kapsamına giren Afrika topraklarında Osmanlı hukukunun gözetilmesi için yapılan girişimlerde de ne derece önemli olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde uluslararası hukuk eğitimi ve bunun tarihsel gelişim sürecini ele alan önemli bir çalışma için bkz. Palabıyık MS. "International Law for Survival: Teaching International Law in the Late Ottoman Empire (1859-1922)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 78/2 (2015), s. 271-292. doi:10.1017/S0041977X14001037

²⁰BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), nr. 79/3438, s.5.

Görsel 2

Berlin Konferansı sonrasında imza edilen antlaşmanın Fransızca nüshasının son sayfası. İmza atan devletlerin mühürleri görünmektedir. Said Paşa'nın mührü sayfanın solunda en üsttedir. BOA, MHD, nr. 325/ 13

Osmanlı'nın konferansa katılımı için öne sürdüğü bu yasal gerekçe, Osmanlı yetkililerinin imparatorluğun Avrupalı kimliğine dair görüşlerine ışık tutmaktadır. Görünen o ki, Osmanlı'nın Afrika'daki toprak hakları ve Müslüman nüfus gibi çıkarları önemliydi; ancak bu geniş katılımlı toplantıya dahil olmak ve Afrika'nın geleceğini şekillendiren süreçte *dışarıda* kalmamak çok daha kritik bir öneme sahipti.²¹ Avrupalı devletler arasında saygın bir konum elde etme ve sadece Afrika özelinde değil, küresel anlamda uluslararası ilişkilerde etkin bir aktör olma niyetiyle Osmanlı hükümeti, Almanya'dan resmî bir davet alması için Berlin büyükelçisini görevlendirdi. Yapılan çeşitli müzakereler sonucunda, Alman Dışişleri Bakanlığı Osmanlı İmparatorluğu'nu resmen konferansa davet etti. Osmanlı heyeti Berlin Büyükelçisi Said Paşa ve müsteşarı Odyan Efendi tarafından temsil edildi.²² Sultan Abdülhamid, heyetine "Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün tarihi haklarını, önemli maddi ve manevi çıkarlarını ve ayrıca yüce Halifeliğin kutsal haklarını her türlü gizli kötü niyete karşı kararlılıkla savunmaları" talimatını verdi.²³

1.2. Afrikalı Olarak Kıtadaki Haklarını Korumak

Berlin Konferansı'na katılma kararının Osmanlı Devleti için en önemli gerekçelerinden biri de imparatorluğun dört yüzyıla yakın bir süredir idari olarak varlık gösterdiği Afrika kıtasının yerlisi olarak, kıtanın geleceği ile ilgili alınacak kararlarda aktör olabilme arzusudur. Mısır, Tunus, Cezayir, Trablusgarp gibi kıtanın Akdeniz'e sınırı olan eyaletlerle; Hatt-ı İstivâ (Ekvator) Eyaleti ve Kızıldeniz liman şehirleri gibi Hint Okyanusuna

²¹New York Herald'da çıkan bir yazıda, Osmanlı İmparatoru'nun milyonlarca Müslüman nezdinde Afrika'ya gösterdiği "büyük ilgi"den, yeni pazarlar yaratma ve yeni vilayetler edinme ihtimalinden söz ediliyordu. *New York Herald*, 1 Aralık 1884.

²²BOA, İrade Hariciye (İ.HR), nr. 295/18660. s. 1-2.

²³Karpat, a.g.e., s. 261.

açılan bölgelerde varlık göstermekte olan Osmanlı imparatorluğu Afrika kıtasındaki egemenlik haklarını tehlikeye sokabilecek her türlü siyasi ve fiili durum için bu konferansta varlık göstermeyi önemsemekte ve uluslararası meşruiyet ve saygınlığı açısından da gerekli görmektedir. Konferansa Osmanlı'yı temsilen katılan Said Paşa'nın Kongo'daki gelişmeler üzerinde toplanan bu konferansın Osmanlı devleti dışında Afrika'yla ikinci hatta üçüncü dereceden ilgili olan devletler çağırılırken Osmanlı Devleti'nin davet edilmemesine tepki göstermesi ve konferansta söz konusu olan bölgenin *Afrikâ-yi Osmânî* ile doğrudan temas halinde olduğuna dikkat çekmiş olması önemlidir.²⁴ Onun *Afrikâ-yi Osmânî* olarak işaret ettiği ve yukarıda zikredilen bölgelerdeki hakların korunması, Said Paşa ve beraberindeki heyetin üç ayı aşkın bir süre devam eden bu konferans boyunca öncelikli amacı olmuş ve aşağıda zikredilen konularda tavizsiz bir tutum sergilemeye çalışmışlardır.

Konferans'ın toplanma nedenleri arasında Kongo ile Nijer nehirleri ve onlara bağlı nehirlerde gemi işletebilme ve onun vadisini oluşturan tüm arazilerde ve sahillerde katılımcı devletlere serbest ticaret yapabilme imtiyazları konusu ilk sırada gelmektedir. Konferans mazbataları incelenecek olunursa burada uluslararası komitenin asıl vurgusu, bu bölgenin tek bir devlet (o zaman için Belçika) tarafından kullanımına engel olacak bir model geliştirmektir.²⁵ Farklı devletlerden temsilcilerin katılımıyla oluşturulacak bir sınır komisyonu ile Kongo nehri ve bağlantılı olduğu nehirlerin sınırlarının tespit edilmesi kararlaştırılır. Said Paşa'nın konferansın ilerleyen oturumlarında önemle üzerinde durduğu konu ise Nil nehrini ve bağlantılı olduğu su sistemlerini bu sınırın dışında tutabilmektir. Dolayısıyla Kongo ve Nijer nehirleri havzalarının Doğu'ya yani Hint okyanusuna doğru genişletilmesi konusuna karşı çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bu ısrarı, Osmanlı ve Mısır Hıdivliğinin günümüz Uganda sınırları içinde yer alan Hatt-ı İstivâ Eyaleti üzerindeki hukuki hakları açısından büyük önem taşıyordu. Sonunda bu çabalar başarılı olmuş ve 31 Ocak 1885 tarihli oturumda, bölgenin yeni kurulacak Kongo Hükümeti sınırlarına dahil edilmemesi kararlaştırılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti Mısır Hıdivliği üzerinden idare edilmekte olan Hatt-ı İstivâ Eyaleti üzerindeki hukukunu diğer katılımcı ülkelerin tanımasını sağlamıştır. Berlin Konferansı'nın 9 Şubat 1885 tarihinde alınan kararları gereğince, Kongo Hükümeti'nin sınırları açık bir şekilde tespit edilerek bu garanti altına alınmıştır.²⁶

Osmanlı heyeti için ikinci önemli konu ise her ne kadar konferans mazbatalarına çok yansımamış olsa da imzalanan Berlin Konferansı'nın 34. maddesiyle ilgilidir. Bu madde zaman içerisinde suistimale en açık madde olarak görülmekteydi. Buna göre Afrika sahillerinde herhangi bir bölgeye sahip olan devlet mevcut hakimiyet alanını, o ana kadar herhangi bir devlet tarafından sahiplenilmemiş (işgal edilmemiş) olan iç kısımlara kadar genişletebilecekti. Bu madde katılımcı devletlere Afrika'nın henüz paylaştırılmamış kısımları üzerinde büyük bir fırsat sunmaktaydı. Afrika'da Akdeniz'e kıyısı olan Trablusgarp bölgesini fiili olarak elinde tutan Osmanlı devleti için bu durum oldukça önem arz etmekteydi: Ya eyaletin sınırlarını kıtanın iç kısımlarına kadar genişletebilme olanağını elde edecekti ya da zaten bu bölgede gözü olan İtalya ve Fransa için fırsat doğacak ve onlar Osmanlı Devleti aleyhine genişlemeye çalışacaklardı.

Osmanlı heyeti, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Eyaleti'nin iç kesimleri için tarihî geçmişten gelen haklar gerçeğinden hareketle Gadamış, Gat, Ezgar- Tevârik, Murzuk, Gatrüm ve Ticerri kazalarını da kapsar

²⁴Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı (Küçük) Mehmed Sa'îd Paşa'nın Hatıratı, haz. Mustafa Gündüz, Ketebe Yayınları, I, İstanbul 2019, s.133-134.

²⁵*Afrikâ-yi Garbî*, s. 2-15.

²⁶Bununla birlikte aradan on yıl gibi kısa bir süre geçtikten sonra Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki hakları Belçika tarafından çiğnendi. Ayrıca Yukarı Mısır bölgesi de İngilizler tarafından işgal edildi. Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Belçika'yı protesto etmesine ve Fransa ve Almanya tarafından da destek görmesine rağmen, Osmanlı Devleti'nin buradaki haklarını savunması neticesiz kaldı. Bu konunun erken dönemde yapılmış detaylı bir çalışması için bakınız: Idris Bostan, "Orta Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu (1893-1895)", *Belleten* 54 (1990), 665-698. Ayrıca Minawi, 19. yüzyılın sonlarında uluslararası hukukun yalnızca Avrupa'nın ayrıcalıkları çerçevesinde şekillenmesini incelediği makalesinde, 1856 Paris, 1878 Berlin ve 1884-85 Berlin Konferansları üzerinden Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletler tarafından öznenen nesne konumuna aşamalı olarak itilişini ele almaktadır. Geç 19. yüzyılda Osmanlı'nın Afrika'da Avrupa emperyalizmine karşı verdiği diplomatik mücadeleleri ve uluslararası hukuku kullanarak egemenliğini koruma çabasını, özellikle Zeyla'daki Osmanlı-İngiliz müzakereleri bağlamında değerlendirdiği çalışması için bkz. Minawi, M. "International Law and the Precarity of Ottoman Sovereignty in Africa at the End of the Nineteenth Century", *The International History Review*, 43/5 (2020), s. 1098-1121. <https://doi.org/10.1080/07075332.2020.1765837>

bir şekilde imparatorluğun sınırlarının Çad Gölüne kadar uzanması konusunda ısrarcı olmuştur. Buna göre sınırlar batıda Tunus hududundaki Biir Turki'den başlayarak Büyük Sahra yönünden güneyde Bornu'ya kadar uzanmakta, Sokoto ve Bornu arasından geçerek Alman sömürgesi altındaki Kamerun'a komşu olmaktadır. Doğuda ise Çad ve Kongo havzalarının kesiştiği hattın doğusundaki Bornu, Bagirmi, Veday, Kanim, Unianga, Borku ve Tibesti'ye doğru önemli ticaret yollarını da içine alacak şekilde genişlemektedir. Osmanlı'nın bu talebi, kıtanın Batısı ve Gine körfezinde sömürgelere sahip Fransa için kabul edilebilir olmaktan çok uzaktı ve Osmanlı'nın sınırlarını güneye genişletebilmesi için verdiği diplomasi mücadelesi Fransızların yanı sıra İtalyanlar tarafından da tepkiyle karşılandı. Bu nedenle 1890 ve 1898-1899 yıllarında bu bölgedeki Osmanlı egemenliğini hiçe sayan ikili antlaşmalarla Avrupalı devletler kendi sömürge alanlarını kesinleştirmişlerdir. Paris Sefiri Salih Münir Paşa'nın "Hinterlant Doktrini" üzerine hazırladığı ve Osmanlı'nın bölgedeki haklarının Avrupalılar tarafından ihlal edildiği ile ilgili detaylı gerekçeli raporları ve girişimleri bir sonuç vermemiş ve Osmanlı Devleti 1911 yılında İtalyanlarla giriştiği savaş sonrasında buradan tamamen çekilmek zorunda kalmıştır.²⁷

1.3. Müslüman Olarak Müzakerelere Müdâhil Olmak

Said Paşa, konferansın katılımcıları arasındaki tek Müslüman devlet temsilcisiydi ve bu konumu kendisine kıtadaki yerel Müslümanlar adına da konuşma imkânı tanımaktaydı. Bu durum katılımcı ülkelerin basın organları tarafından da benzer şekilde değerlendirilmiş ve *Gazetta d'Italia* ve *New York Herald* gibi basın organlarında peş peşe haberler yayımlanmıştı.²⁸ Bu çerçevede üç konu önem taşımaktadır. İlk olarak, Osmanlı Devleti, İtalya heyetinin kıtada dolaşım serbestliği bulunan misyonerlerin ve kaşiflerin korunmasıyla ilgili bir teklifte bulunmasına karşı²⁹ Afrika'daki Müslüman din alimlerinin ve İslam dinine ait yapıların durumuna dikkat çekmiştir. Dinlerini yayma ve dini yapılar inşa etme konusunda sadece Hristiyan misyonerlerin değil, Müslüman din adamlarının da desteklenmesi, kiliseler, tapınaklar ya da şapeller yapılırken, farklı inançların da dini yapılar inşa etme hakkı alması tekliflerini dile getirmiş ve bunların karara bağlanmasını sağlamıştır.³⁰ İkinci konu ise, Osmanlı Devleti, yerel Müslümanların antlaşmanın kapsadığı bölgelerde güvenli bir şekilde yerleşme, can ve mallarını koruma, ibadetlerini özgürce yerine getirme, ayrıca gemi işletmeciliği ile ticaret yapma ve sınaî haklar elde etmelerini garanti altına almak adına girişimlerde bulunmuştur. Kongo Özgür Devleti ile imzalanan karşılıklı antlaşmaya, Müslümanların ve Osmanlı tebaasının genel çıkarlarının korunması, bölgede desteklenen milletler muamelesinin uygulanması, gerekli görülen yerlere konsolos atanması gibi şartların eklemiştir.³¹ Üçüncü konu ise, Doğu Afrika'nın en önemli Müslüman sultanlıklarından Zanzibar Sultanlığı ve onun bölgedeki egemenlik haklarının takip edilmesi konusudur. Konferansın Kongo ve Nijer nehirlerinin havzalarının Doğu'ya yani Hint okyanusuna doğru genişletilmesi gündemi, 1862 yılında İngiltere ile Fransa arasında imzalanan ve Zanzibar Sultanlığının Tanganyika Gölü'nün doğusundaki topraklarını güvence altına almayı vadeden anlaşmaya aksi bir durum teşkil etmekteydi. Kısa bir süre önce Karl Peters tarafından ilgili bölgelerin Alman Doğu Afrika'sının sınırlarına dahil edilmesi, bölgede gerginliğe sebep olmuş ve Zanzibar Sultanı hem Alman İmparatoru hem de Bismark'a gönderdiği mektuplarla bu durumu protesto etmişti. Konferans tutanaklarından anlaşıldığı kadarıyla Said Paşa ve diğer delegeler Zanzibar

²⁷ Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp hinterlandındaki sınırlarını genişletme girişimleri ve Salih Münir Paşa'nın raporuyla ilgili bakınız: İbrahim, a.g.t., 176-187. Ayrıca Salih Münir Paşa'nın Trablusgarp hinterlandı üzerindeki haklarını uluslararası antlaşmalar ve cari hukuk çevresinde savunmak amacıyla yazmış olduğu raporun Fransa hariciyesi tarafından nasıl karşılandığı ve Fransa ile Osmanlı arasındaki diplomatik gerilim süreci ile ilgili yazmış oldukları detaylı makale için bakınız Kasım Hızlı ve Sacit Uğuz, "Kuzey Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Salih Münir Bey'in Diplomatik Girişimleri", *Kadim*, 7, (2024), s. 93-112, doi: 10.54462/kadim.1309866.

²⁸ Uğur, a.g.t., s.3; İbrahim, a.g.t., s. 146.

²⁹ *Afrikâ-yi Garbî*, s. 101.

³⁰ *Afrikâ-yi Garbî*, s. 76-78.

³¹ BOA, Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS), nr. 910-A / 65, s. 2.

Sultanlığının bölgedeki sınırlarına riâyet edilmesi ve imzacı devletlerin bölgede serbestçe dolaşımlarının Zanzibar Sultanlığı'nın onayı şartına bağlanması teklif edilmiştir.³² Ancak bu durumla ilgili belirsizlik kısa bir süre sonra Zanzibar Sultanlığının karasal topraklarının Alman Doğu Afrika'sının sınırlarına dahil edilmesiyle sonuçlanmıştır.

Osmanlının konferansa katılımı, devletin sadece Afrika'yla ilgili tutumunu değil, uluslararası hukuk açısından Avrupalılarla meşru ve eşit bir aktör olarak varlık sergileme çabasını göstermektedir. Minawi, Osmanlı tarihçilerinin büyük bir kısmının Osmanlı diplomasisini 1878 Berlin Antlaşması ile sonlandırma eğiliminde olduklarını ve bu antlaşmada yaşanan siyasî, askerî ve ekonomik yenilginin imparatorluğun uluslararası düzeydeki etkinliğinin sona erdiği yönünde yanlış bir algı oluşturduğunu belirtmekte ve Osmanlı diplomatlarının 1884-85 Berlin Konferansına aktif olarak katılımına vurgu yapmaktadır. Osmanlı'nın uluslararası hukukun sömürgecilik lehine araçsallaştırıldığı ve Avrupa dışındaki toplumların “yarı medeni” ya da “yetersiz egemen” olarak damgalandığı bir düzlemde sistem içinde kalmaya çalışan dirençli pozisyonuna dikkat çekmektedir.³³

Osmanlı Devleti'nin Berlin Konferansı sürecinde kırılğan bir konumda olmasına rağmen konferansa katılmış olması, onun Afrika'ya dair algısında belirgin bir mekânsal genişlemeye yol açtığı iddia edilebilir.

2. “Mesâil-i Afrika” (Afrika Meseleleri)

Geç 19. yüzyılda Osmanlı yalnızca sahip olduğu topraklardaki gelişmeleri değil, Afrika'nın farklı coğrafyalarındaki diplomatik ve siyasî meseleleri de takip etmekteydi. Bu dönemde Osmanlı belgelerinde sıkça rastlanan “Mesâil-i Afrika” (Afrika Meseleleri) ifadesi³⁴, bu makalede hem kıtanın artan jeopolitik önemini ve hem de Osmanlı'nın bu süreçteki pozisyonunu kavramsallaştırmak için önerilen bir çerçeve olarak ele alınmaktadır. Diplomatik yazışmalarda yaygın biçimde kullanılan bu terim, burada imparatorluğun sadece siyasî ve askerî çıkarlarını değil, aynı zamanda dinî ve kültürel nüfuzunu sürdürme yönündeki stratejik çabalarını da yansıtmaktadır. Söz konusu belgeler incelendiğinde, bazı metinlerin Osmanlı'nın geleneksel olarak egemen olduğu Afrika eyaletleriyle (örneğin Mısır, Trablusgarp, Sudan) ilgili olduğunu; bir kısmının ise Doğu Afrika başta olmak üzere kıtanın farklı bölgelerine dair gelişmeleri içerdiği görülmektedir. Bu çerçevede Osmanlı diplomatlarının, Afrika başkentlerindeki elçilikler, bölgeye gönderilen özel temsilciler ve sahra altı bölgelerdeki Müslüman sultanlıklar ile kurdukları ilişkiler imparatorluğun Afrika'daki çok katmanlı varlığının bir göstergesidir.

2.1. Osmanlı'nın “Hinterlandı”

Afrika meseleleri ile ifade edilmek istenen en önemli maddelerinden biri Osmanlı Devleti'nin konferansın hemen ardından Afrika'daki egemenlik haklarına yönelik bir dizi uluslararası baskı ve müdahale ile karşı karşıya kalma durumudur. Örneğin, Belçika egemenliğindeki Bağımsız Kongo Devleti, kuruluşundan kısa bir süre sonra sınırlarını genişletmek amacıyla Mısır Hıdivliği'ne bağlı Yukarı Mısır bölgesine yönelik seferler düzenlemeye başlamıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin Hatt-ı İstivâ Eyaleti olarak bilinen ve Mısır Hıdivliği aracılığıyla Osmanlı'ya bağlı bulunan bölgedeki haklarını tehdit etmiş; böylece söz konusu gelişme, dönemin en önemli Afrika meselelerinden biri hâline gelmiştir. Bostan, Osmanlı Devleti'nin Londra sefiri Rüstem Paşa aracılığı ile İngiltere nezdinde yürüttüğü diplomatik mücadeleye dikkat çekerek, bu bölgenin kısa bir zaman

³²Afrikâ-yi Garbî, s. 126.

³³Minawi, M. “International Law and the Precarity of Ottoman Sovereignty in Africa at the End of the Nineteenth Century”, *The International History Review*, 43/5 (2020), s. 1106-1108.

³⁴BOA, Yıldız Arşivi Hususî (Y.A. Hus.), nr. 308/82; Hariciye Nezâreti (HR.SFR), nr. 97/52; Hatt-ı Humayun (HAT), nr. 827/37465; Hariciye Nezâreti, Londra Sefareti Evrakı (HHR.SFR.3), nr. 375/40.

zarfında Belçika, İngiltere ve Fransa arasındaki çıkar çatışmalarının merkezi haline geldiğini belirtmiştir.³⁵ Osmanlı Devleti'nin Mısır Hıdivliği'ne bağlı Yukarı Mısır bölgesindeki hakları, bu güçler arasında yapılan ikili antlaşmalarla sürekli ihlal edilmiş; örneğin İngiltere, Uganda ve Afrika'nın iç kesimlerindeki sömürgeleriyle bağlantı kurmasına yarayan bu bölgeleri kendi kontrolünde tutmayı önemsemiştir. Osmanlı Devleti Nübya, Sudan, Kordofan, Sennâr, Bahr el Gazel ve Hattı İstivâ bölgelerindeki hakları için diplomatik girişimlerde bulunsa da bölge 1908 yılında resmen Belçika sömürgesi olana kadar Kongo Devleti tarafından işgal edilmiştir. Afrika'nın birçok bölgesinde olduğu gibi, sömürgeci güçler arasında sürekli el değiştiren bölgeyle ilgili Osmanlı devleti diplomatik girişimler dışında fiili olarak müdahalelerde bulunamamıştır.³⁶

Diğer önemli bir mesele ise, Trablusgarp Eyaleti'nin iç kısımlarına karşılık gelen Çad Gölü ve çevresinin kontrolüdür. Aynı durum burada da geçerli olmuştur; Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması gereği, 16. yüzyıldan beri elinde bulundurduğu bölgenin hinterlandında hak iddia etmiş; ancak bu bölgeleri fiilen işgal etmediği ve sömürgeci devletlerle yeterli diplomatik ilişki geliştiremediği için söz konusu alanların kendi sınırları içerisinde kalmasını sağlayamamıştır. 1890 yılından itibaren, sonraki on yıl içerisinde Osmanlı'nın hak iddia ettiği Sahra ve Çad Gölü Havzası, İngiltere ve Fransa arasında imzalanan çeşitli antlaşmalarla bu iki sömürgeci devletin denetimine geçmiştir. Erken dönemlerden itibaren Osmanlı Devleti'nin Orta Afrika'daki Müslüman sultanlıklarla temas kurduğu tarihî bölgelerin hakimiyeti böylece kaybedilmiştir.³⁷

Bu bölgelerin yanı sıra, Osmanlı toprakları üzerindeki hak ihlallerinin en dikkat çekici örneklerinden biri, Somali kıyısındaki Zeyla üzerindeki egemenlik haklarının yok sayılmasıdır. İngiltere, Berlin konferansının 35. maddesini gerekçe göstererek 1887 tarihinde bu bölgeyi protektora ilan etmiş ve Osmanlı'nın buradaki haklarını tanımadığını açıkça ortaya koymuştur. Osmanlı'nın Zeyla üzerindeki haklarını "soyut bir hukuk" çerçevesinde değerlendiren İngiltere, Osmanlı'nın bölgedeki etkisini zayıflatmak amacıyla Mısırlı Osmanlı askerlerini Hintli askerlerle değiştirmiştir. Benzer bir durum, 1888 yılında Massava'da da yaşanmış; İngiltere, buranın İtalyanlar tarafından işgal edilmesine göz yummuştur. Bu işgalin hukukî temellerden yoksun olduğunu iddia eden Osmanlı Devleti'nin itirazları ise geçersiz kılınmıştır.³⁸

Her ne kadar yukarıdaki örnekler, Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki sınırlarını koruma hakkının sıkça ihlâl edildiğini gösterse de bir diğer önemli Afrika meselesinde görüleceği üzere, Osmanlı bölgedeki yerel aktörlerle iş birliği kurma konusunda oldukça başarılı olmuştur. Minawi'nin, Osmanlı Devleti'nin Libya hinterlandında Senûsîler ile kurduğu ilişkiyi örnek göstererek, imparatorluğun Afrika'daki hinterlandını koruma çabalarını başarısızlık değil, aksine stratejik bir kazanım olarak değerlendirmesi dikkat çekicidir. Osmanlı'nın temel amacı, sınırlarını genişletmekten ziyade, yerel güçlerle iş birliği yaparak mevcut sınırlarını muhafaza etmek ve güçlendirmektir. Minawi, bu yaklaşımı önemli bir siyasî manevra olarak değerlendirir ve bu stratejinin, Osmanlı'nın bölgedeki varlığını 1911'de İtalyan işgaline kadar sürdürmesini sağladığını vurgular.³⁹ Bu bağlamda, Berlin Konferansı'nın hemen ardından 1886 yılında Osmanlı diplomatı Azmâde'nin bölgeye gönderilmesiyle birlikte, Osmanlı Devleti Trablusgarp hinterlandını kendi çıkarları doğrultusunda yeniden şekillendirmeye çalışmış; Senûsîler ile kurduğu ittifak sayesinde Fransızların Orta Afrika'daki nüfuzunu arttırma girişimlerini bir süreliğine de olsa engelleyebilmiştir. Bu gelişme, Avrupa güçlerinin modern Libya'nın Akdeniz kıyılarında kalıcı bir varlık oluşturmalarını 1911'e dek erteleyen önemli bir dinamik olmuştur.

Minawi, Senûsîlerin kurdukları zaviyelerin yalnızca dinî merkezler değil, aynı zamanda okul, hastane, ticaret merkezi ve mahkeme gibi sivil altyapı unsuru olarak da işlev gördüğünü belirtir. Ona göre bu yapılar,

³⁵Bostan, a.g.m., s. 665-698.

³⁶Ibrahim, a.g.t., s. 159-171.

³⁷Ibrahim, a.g.t., s. 171-185.

³⁸Minawi, a.g.e., s. 1108-1115.

³⁹Minawi, *The Ottoman Scramble for Africa*, s. 25.

Osmanlı ile Senûsîler arasındaki iş birliğinin bölgedeki Osmanlı varlığını pekiştirmesine katkı sağlamıştır.⁴⁰ Bununla birlikte Minawi, Osmanlı Devleti'nin Senûsîler ile kurduğu ilişkinin, İngiltere'nin Afrika'daki ve diğer sömürgelerindeki “dolaylı yönetim” modeliyle karşılaştırılmasına temkinli yaklaşıp. Zira bu ilişkinin, birbirini tamamlayan bir güç dengesi üzerine kurulduğunu ve her iki taraf için karşılıklı fayda sağlayan bir ortaklık doğurduğunu savunur.⁴¹ Osmanlıların Libya hinterlandında geliştirdiği bu iş birliğini klasik “sömüren-sömürülen” dikotomilerinin dışında ele alan Minawi'nin yaklaşımı, kitabının başlığında yer alan “talan” kavramıyla tam olarak örtüşmese de yerel aktörlere ve karşılıklı etkileşimlere odaklanan bir tarih yazımı için oldukça elverişli görünmektedir.

3. “Genişleyen” Afrika Algısı

Osmanlı Devleti'nin, Afrika kıtasındaki hinterlandını korumaya yönelik girişimlerinin yanı sıra, Berlin Konferansı sonrasında Afrika'ya dair mekânsal algısının önemli ölçüde genişlediğini ileri sürmek mümkündür. Bu genişleme, yukarıda ayrıntılı biçimde ele alınan Osmanlı'nın kıtadaki toprak haklarını muhafaza etme çabaları ve bu doğrultudaki kısmî başarısızlıklarından bağımsız olarak, bizzat konferansa katılımının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Konferans sonrasında imzalanan Berlin Genel Antlaşması'nın 34. maddesi uyarınca, Afrika kıyılarında mevcut mülkleri dışında yeni bir bölgeyi işgal etmeyi planlayan devletlerin bu durumu diğer imzacı taraflara bildirme yükümlülüğü, Osmanlı Devleti'ne, doğrudan egemenliği altında bulunmayan bölgelerdeki sömürgecilik faaliyetlerini izleme ve değerlendirme olanağı sağlamıştır. Bu gelişmenin görsel yansımaları, Berlin Konferansı sonrasında üretilen Afrika haritaları ve atlaslarında açık biçimde gözlemlenebilmektedir. Aşağıda (3.1) örneklendireceğimiz bazı haritalarda, özellikle Mısır, Trablusgarp ve Sudan gibi Osmanlı topraklarının Avrupa devletlerinin işgal sahaları karşısındaki konumu dikkat çekici biçimde temsil edilmiştir. Harita lejantlarında “Afrikâ-yı Osmânî” ibaresiyle işaretlenen bu alanlar, Osmanlı topraklarını meşru bir siyasal varlık olarak tanımlama ve Avrupa sömürgeci güçlerinden ayırıştırma yönündeki bilinçli bir çabayı yansıtmaktadır.

Doğu Afrika'daki sömürgecilik girişimlerinin izlenmesi ve Zanzibar Sultanlığı ile kurulan diplomatik ilişkiler, Osmanlı Devleti'nin genişleyen Afrika algısının mekânsal yansımalarına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu hususlar, 3.2 de ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

3.1. Afrika'yı Haritalamak

Osmanlılar sömürgeci devletlerin işgal ettikleri bölgelerin konumlarını belirlemek ve kendi toprakları açısından bir tehdit oluşturup oluşturmadıklarını değerlendirmek üzere çeşitli haritalar hazırlamışlar ya da Avrupa'da üretilen Afrika haritalarını tercüme ederek yayınlamışlardır. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Atatürk Kitaplığı ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde, Afrika coğrafyasına ilişkin Berlin Konferansı sonrasına ait görsel materyaller incelendiğinde, karşımıza Genel Afrika Haritaları, Osmanlı Afrika'sına ait haritalar, elle çizilmiş haritalar ile atlaslar ve ders kitaplarında yer alan görseller çıkmaktadır.⁴² Özellikle Fransızca ve Almanca kaynaklardan Osmanlıcaya tercüme edilerek İstanbul'daki matbaalarda yeniden basılan haritalar, Afrika'nın genelini ilgilendiren meselelerin Osmanlı perspektifinde nasıl şekillendiğini ve bu coğrafyaya atfedilen önemin giderek arttığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu haritaların künyelerinde (lejantlarında) yer alan terminolojik tercihler de ayrıca anlamlıdır. Örneğin, Avrupa Devletlerinin kıtada edindikleri topraklar için “müstemlekât” ya da “koloni” gibi sömürgeci nitelendirmeler

⁴⁰Minawi, a.g.e., s. 29-39.

⁴¹Minawi, a.g.e., s. 49-50.

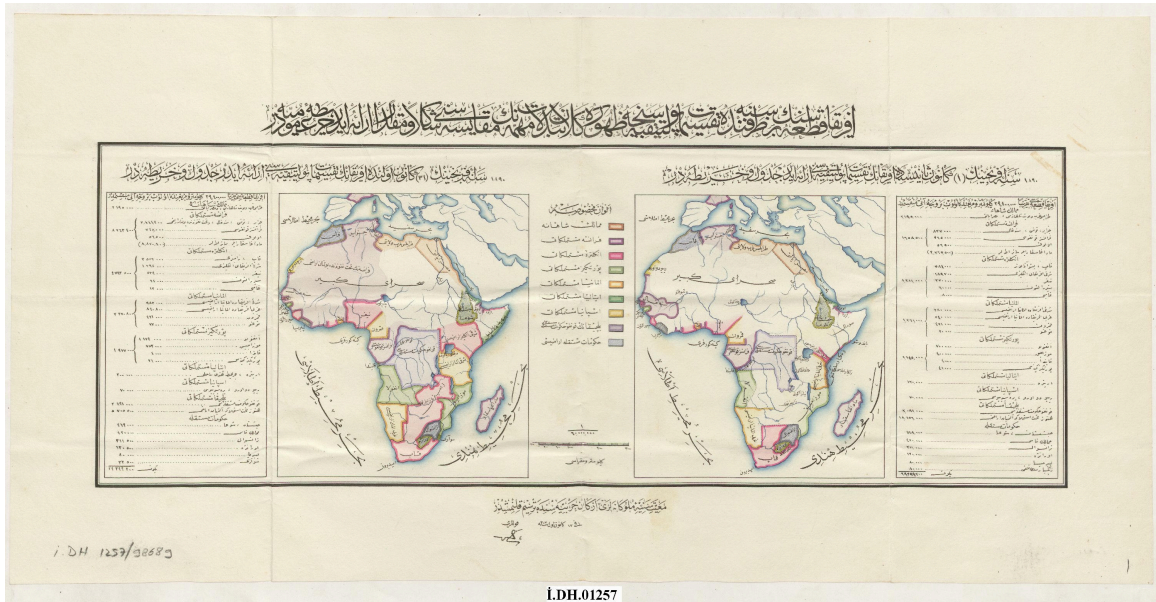
⁴²Uğur, a.g.t., s. 20-66.

kullanılırken, Osmanlı Devleti'nin kıtadaki toprakları için “Memâlik-i Şâhâne” ya da “Afrikâ-yi Osmânî Arazisi” gibi meşruiyet ve egemenliği vurgulayan ifadeler tercih edilmiştir.

1890 yılında Afrika kıtasındaki sömürgecilik faaliyetlerine ilişkin olarak Osmanlı merkezî idaresine sunulan raporda⁴³ dönemin Erkân-ı Harbiye'si tarafından Osmanlıcaya tercüme edilen Fransızca kaynaklı bir harita eki yer almaktadır. Bu harita, 1890 yılının başından sonuna kadar geçen sürede Afrika kıtasında meydana gelen “tebeddülât-ı mühimme”yi, yani önemli değişimleri şekilsel ve sayısal olarak karşılaştırmalı biçimde göstermektedir. Harita ve ona eşlik eden cetvellerle birlikte padişaha sunulan rapor, Afrika'daki sömürge paylaşımlarını (taksimatı) Osmanlı çıkarları doğrultusunda değerlendirme amacı taşımaktadır. Haritalar karşılaştırıldığında, 1890 yılı boyunca Fransa'nın Afrika'daki sömürge topraklarını –Madagaskar ve diğer adalar da dahil edildiğinde– yaklaşık on kat, İngiltere'nin dört kat, Almanya ve İtalya'nın ise yaklaşık iki kat büyüttüğü görülmektedir. Portekiz de sömürge alanını bir buçuk kat genişletmiştir. Öte yandan İngiltere ve İtalya, Habeşistan bölgesindeki nüfuz alanlarını belirlemek üzere bir anlaşma imzalamış; bu anlaşmanın bir sureti Osmanlı padişahına da sunulmuştur. Anlaşma, İtalya'nın, Kızıldeniz kıyılarındaki sömürge faaliyetlerini daha da arttırma niyetinde olduğunu göstermektedir. Yapılan karşılaştırmaya göre, yılın başında henüz hiçbir devletin sömürgesi olmayan ve haritada beyaz renkle gösterilen Afrika topraklarının yüzölçümü 18.156.000 km² iken, bu alan yıl sonunda 5.705.500 km²'ye düşmüştür. Buna karşın, Memâlik-i Şâhâne olarak adlandırılan Osmanlı topraklarının –Trablusgarp, Bingazi vilayetleri ve Mısır Eyaleti– kapladığı alan 1890 yılının başında 2.195.000 km² iken, yılın sonundaki haritada 1.500.000 km² olarak gösterilmiştir. Her ne kadar raporda Afrika'nın paylaşımı konusunda doğrudan eleştirilmese de satır aralarında dolaylı eleştirilerin izleri görülmektedir. Özellikle Fransa'nın Çad Gölü'ne kadar ilerlemesini anlatan ifadeler, Fransa'nın kısa sürede topraklarını on kat büyüttüğünün vurgulanması ve bu bölgelerde çoğunlukla Müslüman nüfusun yaşadığının altının çizilmesi dikkat çekicidir.

Görsel 3

BOA, İ.DH, nr. 1257/098689. Afrika kıtasındaki sömürgecilik faaliyetlerine dair Erkân-ı Harbiye tarafından Osmanlıcaya tercüme edilmiş Fransızca kaynaklı bir harita. Harita, 1890 yılı boyunca Afrika'daki önemli değişimleri ('tebeddülât-ı mühimme') şekilsel ve sayısal olarak karşılaştırmalı biçimde göstermektedir.

⁴³BOA, İ. DH, nr. 1257/098689. Görsel 3.

Raporda İngiltere, Fransa ve İtalya'nın topraklarını genişletirken Osmanlı Devleti'nin de Memâlik-i Şahâne toprakları civarındaki alanların Osmanlı'ya bağlanması önerisi dile getirilmekte; bu filî öneri için "istimlâk, "tevsî-i müstemlekât, dâire-i nüfûz, hilâfet-i mukaddese-i padişâhî'e rabt ve ilhâk" gibi terimler kullanılmaktadır. Raporda, halkları Müslüman olan ve Trablusgarp ile Bingazi'ye coğrafi yakınlıkları nedeniyle kolayca iletişim kurulabilecek ve kontrol edilebilecek bölgelerin doğrudan Osmanlı'ya bağlanması gerektiği vurgulanmıştır. Bu terminolojinin kullanılması, Osmanlı bürokratlarının bu bölgeleri imparatorluğun doğal uzantıları- hinterlandı- olarak gördüklerine işaret etmektedir. Minawi bu diskurun Osmanlı bürokratlarının Avrupa'daki mevkidaşları ile resmî yazışmalarında da görüldüğüne dikkat çekmekte ve onların yeni bir söyleme uyum sağlamaya çalıştıklarına işaret etmektedir. Ancak Minawi'nin özellikle Senusiler özelinde konusunda vurguladığı gibi, bu metinde de Müslüman halkların varlığının ön plana çıkarılması, filiyatta o bölgelerin Osmanlılar tarafından sömürülmesinden ziyade bir "ortaklık" ve sömürgecilığe karşı birlik olarak yorumlanabilir.⁴⁴

Genel Afrika haritalarıyla ilgili bir diğer önemli husus ise, sömürgecilik süreci boyunca değişen Afrika sınırlarına paralel olarak güncellenmiş haritaların çizilmiş olmasıdır. Bu bağlamda, farklı tarihlerde hazırlanmış "Yeni Afrika" başlıklı Genel Afrika haritalarına rastlanmaktadır. Karşılaşılan kimi örneklerin Paris meridyeni esas alınarak çizildiği görülmekte⁴⁵ ve her ne kadar İstanbul'da basılmış olsalar da Fransızcadan tercüme edildikleri düşünülmektedir.⁴⁶

Görsel 4

Yeni Afrika, Osman Mükerrrem b. İsmail, Galatada Matba-i Karacaoğlu, Fatih (İstanbul). Atatürk Kitaplığı, Hrt 189, nr. 2/27.

⁴⁴Minawi, *The Ottoman Scramble for Africa*, s. 67-71.

⁴⁵Bu dönemde çizilen Osmanlı haritalarında dikkat çeken bir diğer unsur, başlangıç meridyeni olarak farklı referans noktalarının kullanılmış olmasıdır. Osmanlı Devleti, coğrafi konum ve zamanı belirlerken uzun süre boyunca İstanbul'daki Ayasofya Camii'ni esas almış ve burayı "Arz-ı Halife" olarak tanımlamıştır. Ayasofya'nın kubbesi, sıfır noktası olarak kabul edilirken, bu anlayış Bizans döneminden miras kalan ve şehrin merkezini işaret eden Milyon Taşı geleneğine de dayanmaktadır. Bununla birlikte geç 19. yüzyıldaki Afrika haritalarının künyeleri incelendiğinde Fransızcadan tercüme edilmiş olan haritalarda Paris Meridyeni'nin dikkate alındığı görülmektedir.

⁴⁶"Yeni Afrika", Atatürk Kitaplığı Haritalar Hrt-189 Depo 2/27. Görsel 4; Yeni Afrika, Atatürk Kütüphanesi, Hrt-142.

İstanbul (Ayasofya) Boylamı merkez alınarak çizilen Afrika haritaları da vardır. Bunlardan en ilgi çekici olanı, haritanın sol alt köşesinde yer alan etikete göre Maarif Nezareti tarafından hazırlanmış olan haritadır. Katalogda basım tarihi 1923 olarak kaydedilmiş olsa da haritanın basıldığı Agop Boyacıyan'ın matbaası⁴⁷, yalnızca 1895 yılına kadar faaliyette bulunduğu için daha erken tarihlerde basılmış olduğu düşünülmektedir. Doğu Afrika'daki dağlar, nehirler, göller ve hatta küçük adalar dahi ayrıntılı biçimde gösterilmiş olmasına rağmen, haritada Cape Colony (Ümit Burnu Kolonisi) dışında hiçbir Avrupa sömürgesine yer verilmemiştir. Harita, arşivde dikey olarak iki eşit parçaya bölünmüş şekilde muhafaza edilmektedir.⁴⁸

İncelenen kaynaklardaki bazı haritalar "Afrika-yi Osmânî Haritası" başlığı taşımaktadır. Geç 19. yüzyıla ait birçok arşiv belgesinde de sıkça rastlanan bu kavram, ilgili dönemde hazırlanan coğrafya kitapları, haritalar ve atlaslarda Osmanlı topraklarının üç coğrafi biriminden biri olarak yer almaktadır:⁴⁹ Asya-i Osmânî, Avrupa-i Osmânî ve Afrikâ-yi Osmânî. İmparatorluk sınırlarının bu şekilde kıtasal düzlemde tanımlanması, Osmanlı İmparatorluğu'nun filen küçülmekte olan topraklarından ziyade, hâlâ üç kıtaya hükmeden bir imparatorluk imajını sürdürme amacına hizmet etmiş görünmektedir. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılın sonlarına doğru geniş çaplı eğitim reformları uygulamış ve Avrupa'da üretilen birçok harita ve atlas tercüme edilmiştir. Buralarda karşılaşılan "Britanya Hindistanı", "Alman Doğu Afrikası" ve "Fransız Afrikası" gibi yeni coğrafi adlandırmalar, Avrupa devletlerinin sömürgecilik faaliyetleriyle birlikte ortaya çıkmıştır. Fortna, Osmanlıların bu tercümeleri yalnızca doğrudan aktarım olarak değil, Osmanlı ve İslamî referanslarla dikkatlice uyarlayarak gerçekleştirdiklerini vurgular. Bu süreçte, hem "modern" hem de "Osmanlı" kimliğini yansıtan özgün bir coğrafi bilgi üretimi hedeflenmiş; aynı zamanda 19. yüzyılda Avrupa'da gelişen uluslararası coğrafya literatürünün terminolojisiyle senkronizasyon sağlama çabası da ön plana çıkmıştır.⁵⁰

Harita, atlas ve coğrafya kitaplarında⁵¹ karşılaşılan Afrikâ-yi Osmânî kavramını bu açıdan incelemek önemlidir. Şemseddin Sâmî bu kavramı Kâmus'ul-Âlâm'da⁵² imparatorluğun Afrika kıtasında Süveyş Kanalı'ndan Fas'a kadar uzanan topraklarını ifade etmek için kullanmaktadır. Buna göre bölge, Trablus ve Bingazi vilayetlerini, Tunus Emirliği'ni, Cezayir ve Mısır Vilayetini kapsamaktadır. Trablus ve Bingazi vilayetleri ise "Osmanlı Berberistanı" olarak anılmakta ve güneyde Sahra Çölü'ne kadar uzanmaktadır. Tunus Emirliği, Trablus ile Cezayir arasında yer almakta ve 1881'de Fransızlar tarafından işgal edilene kadar Osmanlı idaresinde bulunmaktadır. Cezayir Vilayeti ise batıda Tunus Emirliği, doğuda Fas ile komşuydu. Mısır Hidivliği ise kuzeyde Akdeniz'den güneyde Nil'in güney sınırlarına kadar uzanmakta ve "Sûdân-ı Mısırî (Mısır Sudan'ı) olarak bilinen bölgeyi kapsamaktadır. Nubiya, Kordofan, Darfur ve Yukarı Nil, Mısır Sudan'ı sınırları içinde yer almakta olup, Kızıldeniz kıyısındaki Suakin ve Massava gibi liman şehirleri de buradan yönetilmektedir.

Kaynaklarda farklı ölçeklerde ve odaklarda hazırlanmış çeşitli "Afrikâ-yi Osmânî" haritaları yer almaktadır.⁵³ Mesafelerin kervan yürüyüş sürelerine göre hesaplandığını belirten bazı haritaların, bölgeyi yakından

⁴⁷Osmanlı'daki ilk matbaalar ile ilgili bkz. Ali Birinci, *Üsküdar'da Matbaalar ve Matbaacılar (1839-1908)*, Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, 21-23 Kasım 2014, İstanbul, s. 385-397.

⁴⁸BOA, HRT. 0112/1923.

⁴⁹Ali Saib, *Coğrafya-yı Mufassal Memalik-i Devlet-i Aliyye-i Osmânîye*, İstanbul: Ebuzziya Matbaası, 1304, s. 589-624. Atlasın iç kısmında Darüşşafaka'nın beşinci senesindeki öğrenciler için hazırlandığı belirtilen bu atlas, başka benzer örneklerinde de aynı coğrafi adlandırmalarla karşılaşılabilen bir kaynaktır.

⁵⁰Uğur, a.g.t, s. 20.

⁵¹Ahmed Cemal Yenişehirli, *Coğrafya-i Umumi*, İstanbul, Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane Matbaası, 1307. Ahmed Cemal Yenişehirli, *Memalik-i Osmaniye'ye Mahsus Coğrafya-i Askeri*, İstanbul, Fünun-ı Harbiye Matbaası, 1310. M. Eşref, M. Rüşdü, *Memalik-i Mahruse-i Şahane'ye Mahsus Mükemmel Atlas*, İstanbul: Tefeyyüz Kitabhanesi, 1909. Cevat ibn Nüzhet, *Musavver Memalik-i Osmânî Coğrafyası*, İstanbul, Martini Osmaniye Matbaası, 1910, s. 175-185.

⁵²Şemseddin Sami, Kâmus'ul-Âlâm - Africai Osmani آفريقي عثمانی maddesi. Sayfa: 245, Sıra: 4, dijital link; <https://alam.cagdassozluk.com/tafsil-102148-dp9.html>. (Erişim: 20 Mart 2025)

⁵³BOA, Haritalar (HRT.H), nr. 114, M. Eşref, M. Rüşdü, *Memalik-i Mahruse-i Şahane'ye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas*, İstanbul: Tefeyyüz Kitabhanesi, 1909, Atatürk Kütüphanesi, K. 06389

tanıyan yerel idareciler veya memurların verdiği bilgiler ışığında oluşturulduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴ Öte yandan, belirli bölgelere odaklanan ve büyük ölçekli olarak düzenlenen ayrıntılı haritalar da dikkat çekicidir.⁵⁵ Örneğin, Genel Kurmay başkanlığı tarafından hazırlanan Sûdan Haritası, özellikle Mehdi Ayaklanması sonrasında bölgede artan İngilizler baskılarıyla birlikte yerelde görev yapan Osmanlı memurlarından elde edilen veriler doğrultusunda üretilmiştir. Bu tür haritalarda yerleşim yerleri, şehirler, kasabalar, ana ticaret yolları ve telgraf hatları gibi stratejik unsurlara ayrıntılı biçimde yer verilmiştir.

Elle çizilmiş haritalar da sahada karşılaşılan acil durumlarda Osmanlı merkezine bilgi aktarmak amacıyla üretilmiş önemli bir tür olarak öne çıkmaktadır.⁵⁶ Bunlardan en ilgi çekici olanlardan biri, 1894 yılında Osmanlı'nın İngiltere ve Fransa lehine Afrika'nın iç kesimlerindeki bazı haklarından vazgeçmek zorunda kaldığı süreci yansıtmaktadır. Mısır Yüksek Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa veya bölgedeki Osmanlı memurlarından biri tarafından detaylı biçimde çizildiği düşünülen bu harita, Albert Gölü'nün Belçikalılar tarafından kontrol altına alındığını ve İngilizlerin Tanganyika Gölü'nün kuzeyinden Albert Gölü'nün güneyine kadar olan bölgeyi işgal ettiğini göstermektedir. Bölgedeki tüm sömürgeci devletlerin mevcudiyetlerini işaretleyen bu harita, Osmanlı'nın Trablusgarp hinterlandındaki güç kaybına işaret eden önemli bir belgedir.⁵⁷ Ayrıca 1885-1912 yılları arasında, Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki topraklarının kesin sınırlarını belirleme ihtiyacı doğduğunda, Fizan merkezli olarak çevresindeki Murzuk gibi yerleşimlerle olan bağlantıları gösteren başka elle çizilmiş bir harita da bulunmaktadır.⁵⁸

Bunlara ek olarak, *Politisch-militärische Karte von Süd-Afrika* (Güney Afrika'nın Siyasi ve Askeri Haritası) adlı Alman haritasının kısmi bir kopyasını içeren elle çizilmiş bir harita da mevcuttur. Bu harita, Güney Afrika Cumhuriyeti (Transvaal), Orange Bağımsız Boer Devleti ve Alman, Britanya ve Portekiz topraklarını içermektedir. Orijinal harita 1899'da Güney Afrika Savaşı'nın (önceden Boer Savaşı olarak bilinen) başında, 1899 ile 1902 yılları arasında Büyük Britanya ile iki Boer (Afrikaner) Cumhuriyeti; Transvaal (Güney Afrika Cumhuriyeti) ve Orange Bağımsız Boer Devleti arasında yaşanan savaşın başlangıcına denk gelmektedir. Harita, yukarıda bahsedilen devletlerin sınırlarını, başlıca kaleleri ve tahkimatları, Britanya ve Boer birliklerinin yoğunlaşmasını, Alman Schutztruppe (koruma birlikleri) birimlerini, ana yolları ve demir yolu şirketlerini ve telgraf hatlarını göstermektedir. Osmanlı versiyonundaki açıklayıcı yazılar, haritanın 1902 yılının 17 Şubat'ında çevrildiğini, yani Güney Afrika Savaşı'nın çoktan sona erdiği bir dönemde hazırlandığını belirtmektedir. Harita, 13 Şubat 1902'de Londra'daki Britanya hükümetinin Savaş Bürosu'ndan alınan bilgilere dayanarak, ölü ve yaralı Britanyalı askerlerin sayısı gibi birkaç ayrıntıyı içermektedir. Harita yalnızca Güney Afrika Savaşı'nın yapıldığı bölgeyi kapsamakta olup, geri kalan kısmı göz ardı edilmiştir. Haritayı kimin hazırladığı belirtilmemiştir, ancak haritanın içeriğindeki yerleşim yerleri ve coğrafi oluşumlar hakkında verilen detaylar, haritanın profesyonel bir haritacı tarafından hazırlanmış olabileceğini göstermektedir. 1899'da Mısır konularıyla ilgili Britanya ile görüşmeler yürüten Osmanlı Dışişleri Bakanlığı için hazırlanmış olabileme ihtimali bulunmaktadır. Harita ile, 10 Şubat 1902 tarihli Britanya gazetesi *The Daily Graphic*'ten alınan bir tablo yer almakta olup, bu tablo, farklı bölgelerde bulunan Britanyalı askerlerin sayısını vermektedir.⁵⁹

Yukarıda örnek olarak değinilen kimi haritalara ek olarak, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren hazırlanmış çeşitli atlaslardan da söz etmek mümkündür. 1862 yılında Mekteb-i Osmânî'de eğitim görmek üzere Paris'e gönderilen Osmanlı haritacısı Ali Şeref Paşa tarafından hazırlanan Hansen'in (1849-1931) ünlü

⁵⁴ BOA, İ.DH. 1257/98689.

⁵⁵ Sudan Kitası Haritası, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 93236.

⁵⁶ Elle çizilen haritalar örnek olarak bakınız: BOA, Y.PRK. HR, , nr. 19/26; BOA, HRT.H, , nr. 663, 666, 115.

⁵⁷ Kongo Devlet-i Mustakillesi, BOA, Y.PRK. HR, nr. 19/26.

⁵⁸ Trablusgarp Vilayeti Haritası, BOA, HRT.H, nr. 663.

⁵⁹ BOA, HRT.H, nr. 115 Osmanlı'nın Kuzey Afrika'daki eyaletlerini detaylıca gösterir haritalardır ve muhtemelen Berlin sonrası çeşitli tartışmalara sebep olan Osmanlı'nın Trablusgarp hinterlandı hakkında yetkililere bilgi vermek için üretilmişlerdir.

atlasının tercümesi Yeni Coğrafya Atlası bunlardan biridir. On altı sayfadan oluşan bu atlasta bir Genel Afrika Haritası'nın yanı sıra, Berlin Konferansı sonrasında kurulan Kongo Özgür Devleti (Belçika Kongosu) Haritası ile Mısır ve Sudan'ı gösteren üç adet bölgesel harita yer almaktadır.⁶⁰ Paris boylamına göre çizilmiş ve renklendirilmiş olan Genel Afrika Haritası'nda, Mısır, Trablusgarp, Cezayir, Somali ve Sudan'ın bazı bölgeleri ile Zanzibar Sultanlığı sınırlarına kadar uzanan alanlar "Afrikâ-yi Osmânî" olarak tanımlanmıştır. Fransız, Alman ve İngiliz bölgeleri için kullanılan "koloni" ibaresine karşılık, Osmanlı toprakları için "Aliyye-i Osmânîye" ifadesinin tercih edilmesi dikkat çekicidir. Bununla birlikte, bazı harita ve okul materyallerinde Osmanlı'ya ait bölgelerin Avrupa devletlerinin sömürge sınırları içinde gösterilmesi tepkiyle karşılanmıştır. Nitekim, 1893 yılında İngilizce yayımlanan *George Gill's Student Geography* adlı kitaptaki Afrika haritasında, Mısır Eyaleti İngiltere'ye, Tunus ise Fransa'ya aitmiş gibi gösterildiği için kitabın toplatılmasına karar verilmiştir.⁶¹

Görsel 5

Gill's Student Geography Atlas (Gill Öğrenci Atlası), Afrika, BOA, MF. MKT, nr. 400/50. Afrika'nın sömürgeci devletleri arasındaki paylaşımlarını gösterir haritadır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'ne ait olan Tunus ve Mısır'ın Fransa ve İngiltere'ye aitmiş gibi gösterilmesinden dolayı bu öğrenci atlası toplatılmıştır.

Geç 19. yüzyılda üretilen Osmanlı harita ve atlaslarında Afrika kıtası, Osmanlı Devleti'nin Asya ve Avrupa topraklarıyla birlikte zikredilmekte ve kıtadaki Osmanlı eyaletleri üzerinden temsil edilmektedir. İngiltere'nin Mısır'ı ve Fransa'nın Tunus'u işgal etmesinin ardından, 1884-85 tarihlerinde düzenlenen Berlin Konferansı süreciyle birlikte Afrika'da artan belirsizlik, sürekli değişen sınırlar ve iç kesimlerdeki Avrupa işgallerinin yeterince tanınmaması, daha ayrıntılı haritaların hazırlanmasını zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda, Avrupa'da üretilen güncel Afrika haritalarının Osmanlıcaya tercümesi, sömürgecilik sonrası dönüşümlerin takibi açısından önem kazanmıştır. Bununla birlikte, yerel bürokratlardan sağlanan bilgiler doğrultusunda, büyük ölçekli; yerleşim yerleri, kabile adları, telgraf hatları ve kervan yürüyüş mesafelerini gösteren elle

⁶⁰Yeni Coğrafya Atlası, İstanbul Üniversitesi Nadir eserler Kütüphanesi, 92365, 1309., s. 10-13.

⁶¹BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Mektubî Kalemî (MF.MKT), nr. 400/50 s.1. Görsel 5.

çizilmiş haritalar da üretilmiştir. Aslında Afrika, 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı haritalarında yalnızca toprak bütünlüğü açısından değil, kutsal yerlere olan yakınlık, Müslüman sultanlık ve emirliklerle kurulan ilişkiler ve Afrika içlerinden getirilen köleler ile saray görevlileri gibi unsurlar aracılığıyla imparatorluğun kültürel coğrafyasının bir parçası olarak temsil edilmekteydi. Anca 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı eyaletlerinin sömürgeci güçler tarafından işgal edilmesiyle birlikte, Osmanlı Devleti hem doğrudan yönettiği topraklar hem de Müslüman tebaanın varlığı dolayısıyla hak iddia ettiği bölgeler üzerinden daha geniş bir Afrika coğrafyasıyla ve Afrika meseleleriyle ilgilenmek durumunda kalmıştır. Bu dönemde Berlin, Paris, Londra ve Brüksel gibi Avrupa başkentlerinde görev yapan Osmanlı bürokratlarının gönderdikleri resmî raporlar, merkezî yönetimin bölgeye dair bilgisini derinleştirmiştir.

3.2. Doğu Afrika'daki Gelişmeler

Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasında yalnızca doğrudan yönettiği bölgelerle değil, aynı zamanda daha geniş coğrafi alanlardaki meselelerle de ilgilendiğini gösteren en önemli saha yansımalarından biri, Doğu Afrika'da yaşanan gelişmelerdir. Özellikle Zanzibar Sultanlığı sınırları içerisinde kurulan Alman Sömürgecilik Cemiyeti⁶² ve Almanların İngilizlerle ortaklaşa gerçekleştirdiği deniz ablukası, Osmanlı yetkilileri tarafından dikkatle ve sürekli olarak izlenmiştir. Avrupalı güçlerin sömürgeci yayılma stratejilerinin imparatorluğun siyasî ve hukukî çıkarlarını tehdit edebileceği yönündeki endişelerin yanı sıra, bölgedeki Müslüman halkların durumu da bu takibin önemli bir motivasyon kaynağı olmuştur.

Kayzer I. Wilhelm'in 27 Şubat 1885'te Zanzibar Sultanlığı'nın batısında "Alman Doğu Afrika Bölgesi"nin kurulduğunu ilan eden İmparatorluk Kararnamesi, Berlin Konferansı'nın yasal yükümlülüğü gereği Osmanlı Devleti'nin de aralarında bulunduğu katılımcı devletlere bildirilmiştir.⁶³ Bu bildirimin ardından yaşanan gelişmeler dikkat çekicidir. Kararnamede Almanya'nın fiilen işgal ettiğini duyurduğu "Usagara, Nguru, Useguha ve Ukami" bölgelerinin coğrafi olarak nerelere tekabül ettiği Osmanlı makamlarınca bilinmemekteydi. Kısa süre içinde Berlin ve Paris elçilikleriyle Hariciye Nezareti ve Sadaret arasında yazışmalar başlatılmış; akabinde bu durumun Osmanlı'nın hukukî çıkarlarını tehdit edip etmediğine dair bir değerlendirme yapılması amacıyla hukuk müşavirliğinden rapor talep etmiştir. Hukuk Müşavirliği tarafından hazırlanan 20 Mayıs 1885 tarihinde hazırlanan raporda, bildirgede zikredilen bölgelerin coğrafî konumlarına dair kesin bilgiye sahip olmamakla birlikte, bu alanların Zanzibar Sultanlığı'na yakın bölgelerde yer aldığı değerlendirilmiş ve bu nedenle Osmanlı Devleti'nin bölgedeki gelişmeleri daha yakından takip etmesi gerektiği sonucuna varmışlardır.

Bu doğrultuda, Osmanlı büyükelçileri aracılığıyla Avrupa'daki diplomatik tepkilerin ve ilgili devletlerin tutumlarının izlenmesi önerilmiştir. Nitekim Londra Büyükelçisi Kostaki Musurus Paşa, İngiltere Başbakanı Lord Salisbury ile yaptığı görüşme sonrasında, İngiltere'nin bölgedeki stratejik çıkarları doğrultusunda Zanzibar'daki mevcut statükoyu koruma eğiliminde olduğunu gözlemlemiştir. Benzer şekilde, Paris Büyükelçisi Mahmud Esat Paşa da, Fransız hükümetinin kararnamede yer alan sınır belirsizliğine dikkat çektiğini ve Berlin Konferansı sonrasında Fransızlar tarafından hazırlanan bazı haritalarda yer alan hatalara işaret ettiğini bildirmiştir. Esat Paşa, özellikle Zanzibar Sultanlığı'nın batısında kalan bazı bölgelerin Almanya'nın sömürge toprakları içinde gösterilmesini Osmanlı açısından sorunlu bulmuştur; ayrıca, Osmanlı Halifeliği'nin bölgedeki Müslüman nüfus nezdindeki prestijinin, Almanların siyasi stratejilerinde etkili bir unsur olabileceği öngörüsünde bulunmuştur.⁶⁴

⁶²Hatice Uğur, "The Ottoman Perception of the First Colonial Initiations in East Africa: Alman İskân-ı Muhacirin Cemiyeti" *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Kongresi*, 7-9 Eylül 2022.

⁶³BOA, A.AMD.MV, nr. 43/438.

⁶⁴Uğur, a.g.t., s. 67-99.

Zanzibar'ın, köle ticareti gerekçesiyle Almanya ve İngiltere tarafından ortak bir deniz ablukası altına alınması, dikkat çekici bir diğer gelişme olarak öne çıkmaktadır.⁶⁵ İkincil kaynaklarda sınırlı biçimde ele alınan bu konu,⁶⁶ Osmanlı büyükelçilerinin Avrupa parlamentolarındaki tartışmaları raporlamaları, imparatorluğu çeşitli uluslararası konferanslarda temsil eden Artin Paşa'nın sürece ilişkin değerlendirmeleri ve Salih Münir Paşa gibi danışmanların görüşleri aracılığıyla, Osmanlı Devleti'nin meseleye diplomatik düzeyde kayda değer bir önem atfettiğini ortaya koymaktadır. Bunun iki önemli gerekçesi olduğu düşünülmektedir. İlki Osmanlı Devleti'nin uzun süredir dahil olduğu Hint Okyanusu köle ticareti ağıyla ilgilidir. Kölelik 1857'de yasa dışı hale gelmiş olsa da, Kızıldeniz, Bingazi ve Trablusgarp bölgelerinde hala devam etmekteydi. Osmanlı Devleti, İngiltere'nin köle ticaretini bahane ederek Akdeniz ve Kızıldeniz'deki Osmanlı topraklarına müdahale etmesinden endişe duymaktaydı. Zira kısa bir süre önce, 29 Nisan 1887'de Britanya ve Fransa, Sudan'daki Mehdilik hareketini gerekçe göstererek Kızıldeniz kıyılarını Sevakin'den Masava'ya kadar uzanan bir hat boyunca ablukaya almışlardı. Artin Dedeyan hazırlamış olduğu raporda Zanzibar Sultanlığının abluka altına alınmasını, İngilizlerin Osmanlı'nın Kızıldeniz'deki limanlarını da içine alan daha geniş bir bölgede köle ticaretini bahane ederek yayılma girişimi olarak yorumlamaktadır. Bu tehdit nedeniyle, gerekirse Osmanlı Devleti'nin de bazı sınırlandırmalar yapılarak ablukaya katılmasını ve İngilizlerin muhtemel Kızıldeniz'e yayılma girişimlerinin bu şekilde engellenmesini tavsiye etmiştir. Osmanlı Devleti'nin haklarının mutlak surette korunması gerekliliği ile ilgili ısrarı büyük önem taşımaktadır.⁶⁷

Bununla birlikte, Şakir Paşa'nın Rusya'nın ablukaya katılıp katılmamakla ilgili hazırlamış olduğu raporda ise, diğer bir önemli konunun altı çizilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Zanzibar ablukasına katılması durumunda yerel Müslüman halktan ve idarecilerden gelecek tepkiler nasıl olacaktır? Şakir Paşa, Batılı devletlerin dayattığı bu ablukanın bölgedeki Müslüman halkın Osmanlı devletine olan manevi bağlılığına zarar verebileceğine dikkat çekmiş, dikkatli bir strateji izlenmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Ayrıca Şakir Paşa, özellikle Mısır meselesinin çözümünü garanti etmeden, yani İngilizlerin Mısır'dan çekilmeleri şartını öne sürmeden ablukaya katılmanın sakıncalı olacağını belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nin kendi haklarını koruma konusunda güçlü bir diplomatik duruş sergilemesi gerektiğini dile getirmektedir. Şakir Paşa, Doğu Afrika'daki Alman-İngiliz ortak ablukasını Avrupa devletlerinin sömürgecilik girişimlerinin bir uzantısı olarak değerlendirmekte; köle ticareti bahanesiyle gerçekleştirilen bu müdahaleye karşı, Osmanlı Devleti'nin kendi hak ve itibarını zedelemeyecek diplomatik bir formülle yanıt vermesi gerektiğini tavsiye etmektedir.⁶⁸

Diğer belgelerde de görüldüğü üzere, aynı dönemde Sudan'daki Mehdi ayaklanmalarına da dikkat çekilmiş ve Avrupalılar'ın Zanzibar'daki girişimlerinin daha büyük sonuçlar doğurabileceği konusunda endişeler dile getirilmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı bürokratları, köle ticareti bahanesiyle yürütülen sömürgeci faaliyetleri sınırlamak ve yerel tepkileri denetim altında tutmak amacıyla stratejiler geliştirmiştir. Bu çerçevede, bölgeyi iyi tanıyan bir Osmanlı elçisinin Zanzibar'a gönderilmesi, hem doğrudan bilgi edinmek hem de Osmanlı'nın diplomatik prestijini güçlendirmek için uygun görülmüştür. Bu elçi, hem buradaki Müslüman halkın şikayetlerini dinleyecek, hem de Osmanlı'nın bölgedeki prestijinin artmasına katkı sağlayacaktır.⁶⁹

Nitekim Zanzibar ablukası sırasında, 27 Ekim 1888'de Mehmed Rüşdi,⁷⁰ uzun ve zorlu bir yolculuğun ardından Zanzibar'a ulaşmış, Sultan tarafından özel bir törenle karşılanmış ve kendisiyle kapsamlı görüşmeler gerçekleştirmiştir. Zanzibar'daki durumu anlattığı raporunda, Osmanlı tüccarları veya tebaasın-

⁶⁵Uğur, a.g.t., s. 101-149.

⁶⁶Jonathan Glassman, *Revelry, Rebellion, and Popular Consciousness on the Swahili Coast, 1856-1888*, Portsmouth, Heinemann, 1995; Steven Fabian, "Locating the local in the Coastal rebellion of 1880-1890", *Journal of Eastern African Studies*, 7/3 (2013), s. 432-449, DOI: 10.1080/17531055.2013.770680.

⁶⁷BOA, Y.PRK.HR, nr. 11/51.

⁶⁸BOA, Y.PRK.EŞA, nr. 8/59.

⁶⁹BOA, Y.A.HUS, nr. 221/30.

⁷⁰Uğur, a.g.t., s.280-328.

dan bazılarıyla görüşerek bölgedeki güncel durum hakkında bilgi alması da önemli bir ayrıntıdır. Seyahati sırasında yaptığı gözlemleri mektuplar şeklinde⁷¹ ileten Mehmed Rüşdi, daha sonra detaylı bir rapor hazırlamıştır.⁷² Bu seyahat, aslında Osmanlı Devleti'nin Berlin Konferansı sonrasında Afrika meseleleri kapsamında bölgede ulaşabildiği alanı göstermesi açısından önemlidir.

Yukarıda ele alınan, Osmanlı'nın Afrika'da doğrudan yönettiği bölgeler ile dolaylı biçimde ilişki kurduğu "Afrika meselelerine" dair örnekler, Berlin Konferansı sonrasından Trablusgarp Savaşı'na kadar uzanan yaklaşık otuz yıllık dönemde (1885–1912), "Osmanlı'nın Afrika Talanı"ndan ziyade "Berlin mirasını" yansıtmaktadır. Bu miras, Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki faaliyetlerinin yalnızca kendi idaresi altındaki topraklarla sınırlı kalmadığını; aksine, Berlin Konferansı sonrasında şekillenen bilgi ve diplomasi ağlarına katılarak kıtanın farklı bölgeleriyle temasını sürdürmeye ve Doğu Afrika örneğinde olduğu gibi yerel Müslüman sultanlıklarla ilişkilerini güçlendirmeye yöneldiğini göstermektedir.

Sonuç

Berlin Konferansı'nın 140. yıldönümüne denk gelen bu yıl, Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki sömürgeciliğin miladı sayılabilecek konferansa katılımı üzerinde düşünmek için yeni bir fırsat sunmaktadır. Kaynaklar, Osmanlı Devleti'nin konferans sürecinde ve sonrasında hem yerel Afrikalı devletlerle hem de Avrupalı güçlerle çok yönlü ilişkiler geliştirdiğine işaret etmektedir. Osmanlı Devleti'nin Berlin Konferansı'na katılımının onu, Afrika'nın sömürgecilerinden biri yapıp yapmadığı sorusu üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlara göre, devletin bu konferansa katılımındaki öncelikli motivasyonu, Avrupalı devletlerin bölgede kurmayı planladıkları yeni düzene dahil olmaktan çok Mısır başta olmak üzere Osmanlı'nın karasal topraklarında yaşanabilecek her türlü siyasi değişimin kendi aleyhine sonuçlanmasını engellemektir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin Berlin Konferansı'na katılımını "kaygılı ve korumacı" bir politika anlayışı çerçevesinde değerlendirmek mümkün görünmektedir. Bununla birlikte, özellikle Kuzey Afrika'daki dini ve siyasi nüfuzunu sürdürme ve bu nüfuzu Avrupalı sömürgeci devletlere de onaylatma çabası, Osmanlı'nın Berlin Konferansı'na katılımında önemli bir rol oynamıştır.

Elinizdeki çalışma, Osmanlı Devleti'nin Berlin Konferansı süreci ve sonrasına odaklanarak, imparatorluğun Afrika'ya yönelik stratejik, diplomatik ve coğrafi algılarındaki dönüşümü incelemektedir. Çalışmada, Osmanlı Devleti'nin Berlin Konferansı'na katılımıyla birlikte 19. yüzyılın sonlarında Afrika meselelerine daha geniş bir mekânsal ölçekte ve artan bir yoğunlukla dahil olduğu, dolayısıyla Afrika'ya dair farkındalığının belirgin biçimde arttığı tezleri üzerinde durulmuştur.

Bu durumun görsel izlerine, Berlin Konferansı sonrasında üretilen Afrika harita ve atlaslarında rastlamak mümkündür. Özellikle Mısır, Trablusgarp ve Sudan gibi Osmanlı topraklarının, Avrupa devletlerinin işgal sahaları karşısındaki konumunun dikkat çekici biçimde temsil edildiği bu haritalarda, "Afrikâ-yı Osmânî" ibaresiyle işaretlenen alanlar; Osmanlı topraklarını meşru bir varlık olarak tanımlama ve Avrupa sömürgeciliğinden ayırıştırma çabasını yansıtmaktadır. Doğu Afrika'daki sömürgecilik girişimlerinin takibi ve Zanzibar Sultanlığı ile kurulan diplomatik ilişkiler ise genişleyen Afrika algısının sahadaki mekânsal yansımaları hakkında ipuçları sunmaktadır. Sonuç olarak, Berlin konferansı süreci her ne kadar Osmanlı Devleti için toprak kayıpları ile sonuçlansa da, Osmanlı'nın Doğu Afrika'ya kadar uzanan daha geniş bir coğrafyada Uluslararası Afrika siyasetine katılımına imkan sağlamıştır.

⁷¹Y.A. Hus, nr. 220/38.

⁷²Mehmed Rüşdi, *Zengibar Hakkında Malumatı Mufassala*, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, 5052.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Teşekkür	Tez danışmanım Prof. Adam Jones'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca makaleyi farklı formatlarda okuyup değerli görüşlerini paylaşan dergi hakem ve editörlerine ve Doç. Dr. Yunus Uğur'a şükranlarımı sunarım..

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The authors have no conflict of interest to declare.
Grant Support	The authors declared that this study has received no financial support.
Acknowledgement	I would like to express my gratitude to my thesis advisor, Prof. Adam Jones. I would also like to express my gratitude to the journal's referees and editors, and to Assoc. Prof. Dr. Yunus Uğur, who read the article in various formats and shared their valuable feedback.

Yazar Bilgileri	Hatice Uğur (Dr. Öğr. Üyesi)
Author Details	¹ Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye. 0000-0001-6023-6136 hatice.ugur@marmara.edu.tr

Kaynakça | References

Arşiv Belgeleri

- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi
Âmedî Kalemi Meclis-i Vükelâ (A.AMD.MV), 43/438.
Hatt-ı Humâyun (HAT), 827/37465.
Hariciye Nezâreti (HHR.SFR.3), 375/40.
Haritalar (HRT.H), 112, 114, 115, 647, 663, 666.
İrâde Hariciye (İ.HR), 295/18660.
İrade Dahiliye (İ. DH), 1257/098689.
İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 79/3438.
Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS), 910-A/65-002.
Mektubi Kalemi (MF.MKT), 400/50
Muahedeler (MHD), 325.
Hariciye Nezâreti, Londra Sefareti Evrakı (HR.SFR.3), 375/40; 97/52.
Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterilik (Y.PRK.EŞA), 8/59.
Yıldız Arşivi Hususî (Y.A. Hus.), 221/30; 308/82.
Yıldız Parakende Hariciye Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK. HR), 19/26.
Sudan Kıtası Haritası, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 93236.
Yeni Coğrafya Atlası, İstanbul Üniversitesi Nadir eserler Kütüphanesi, 92365.

İkincil Kaynaklar

- Ajayi, J. F. Ade "The Continuity of African Institutions under Colonialism," *Emerging Themes in African History*, haz. Terence O. Ranger, Londra 1968, s. 189-200.
Afrika-i Garbi İşlerine Dair Berlin'de Mün'akid Konferans Mazbatalarının Tercümesidir, Atatürk Kitaplığı, nr. 0/960, İstanbul 1302 (1885).
Birinci, Ali, *Üsküdar'da Matbaalar ve Matbaacılar (1839-1908)*, Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, 21-23 Kasım 2014, İstanbul, s.385-397.
Bostan, İdris. "Orta Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu (1893-1895)". *Belleten* 54 (1990), 665-698.
Castricky, Geert. "The Bounds of Berlin's Africa: Space- Making and Multiple Territorialities in East and Central Africa". *The International Journal of African Historical Studies* 52/1 (2019), 1-10.

- Chamberlain, M.E., *The Scramble for Africa*, Routledge, London, 2010 (ilk baskı, 1999)k
- Cooper, Frederick "Conflict and Connection: Rethinking Colonial African History", *The American Historical Review*, 99 (1994), s. 1516-1545.
- Deets, M. W., "Mostafa Minawi, The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz", *Journal of Asian and African Studies*, 53/4(2018). s. 644-646. <https://doi.org/10.1177/0021909617743378>.
- Deringil, Selim, "Les Ottomans et le partage de l'Afrique. (1880-1990)". *Studies on Ottoman Diplomatic History V: The Ottomans and Africa*. ed. Sinan Kunalalp. İstanbul 1990.
- Deringil, Selim, *Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, I. B Tauris Yay., London ve Newyork 1998.
- Deringil, Selim, "They Live in a State of Nomadism and Savagery: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History* 45/2 (2003), s. 311-342.
- Doğan, Ahmet, *The Berlin West African Conference 1884-1885 and The Ottoman Empire*. Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2021.
- Eşref, M, M.Rüşdü, *Memalik-i Mahruse-i Şahane Mahsus Mükemmel Atlas*, İstanbul: Tefeyyüz Kitabhanesi, 1909.
- Fabian, Steven, "Locating the local in the Coastal rebellion of 1880-1890", *Journal of Eastern African Studies*, 7/3 (2013), s. 432-449, <https://doi.org/10.1080/17531055.2013.770680>.
- Gençoğlu, Halim, "Osmanlılar ve Afrika Talanı İsimli Kitaba Dair". *Afam*. (Erişim Erişim 1 Ocak 2025). <https://afam.org.tr/osmanlilar-ve-afrika-talani-isimli-kitaba-dair/>
- Gilbert, Eric- Jonathan T. Reynolds, *Tarih Öncesinden Günümüze Dünya Tarihinde Afrika*, çev. Mehmet Demirkaya, Küre Yay., İstanbul, 2016.
- Glassman, Jonathan, *Revelry, Rebellion, and Popular Consciousness on the Swahili Coast, 1856-1888*, Portsmouth, Heinemann 1995.
- Gündüz, Mustafa, (Haz.), *Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı (Küçük) Mehmed Sa'îd Paşa'nın Hatıratı*, Ketebe Yayınları, I, İstanbul 2019.
- Hana, M., "Review of The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz by M. Minawi", *International Journal of Middle East Studies*, 49/3 (2017),s. 559-561. <https://www.jstor.org/stable/26852577>.
- Hiribarren, Vincent, "The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz". *Journal of Islamic Studies* 29/2 (2017), 272-274.
- Hızlı, Kasım ve Sacit Uğuz, "Kuzey Afrika'da Nüfuz Mücadelesi ve Salih Münir Bey'in Diplomatik Girişimleri", *Kadim*, 7, (2024), s. 93-112, doi: 10.54462/kadim.1309866.
- Hunt, Davis, "Interpreting the Colonial Period in African History", *African Affairs*, 72/ 289, (1973) s. 383-400.
- İbn Nüzhet, Cevat, *Musavver Memalik-i Osmânî Coğrafyası*, İstanbul, Martini Osmaniye Matbaası, 1910.
- İbrahim, Gassim, *Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi: Berlin Konferansı ve Osmanlı Devleti (1884-1885)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2022.
- Karpat, Kemal, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, Oxford, 2001.
- Kayalı, Hasan, "Mostafa Minawi. The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz", *The American Historical Review*, 122/3, (2017), s. 959-961, <https://doi.org/10.1093/ahr/122.3.959>
- Kocamaz, Gürkan, *1884-1885 Berlin Konferansı ve Afrika'nın Avrupalı Devletler Tarafından Paylaşımı*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2015.
- Mazrui, Ali, *Afrikalılar: Üçlü Miras*, İnsan Yay., İstanbul 1992
- Melis, Nicola, "L'Impero Ottomano Alla Conferenza di Berlino (1884-85): Imperialismo e Anti imperialismo all'epoca di Abdülhamid II". *Afriche e Orienti* 21/2 (2019), 32-50.
- Minawi, Mostafa, *The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahra and the Hijaz*, Stanford University Yay., Stanford 2016.
- Minawi, Mostafa, *Osmanlılar ve Afrika Talanı, Sahra'dan Hicaz'a İmparatorluk ve Diplomasi*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.
- Minawi, Mostafa, "International Law and the Precarity of Ottoman Sovereignty in Africa at the End of the Nineteenth Century". *The International History Review*, 43/5, (2020), s 1098-1121. <https://doi.org/10.1080/07075332.2020.1765837>
- Pakenham, Thomas, *The Scramble for Africa*, Abacus, London 1992.
- Palabıyık, Mustafa Serdar, "International Law for Survival: Teaching International Law in the Late Ottoman Empire (1859-1922)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 78/2 (2015), s. 271-292. doi:10.1017/S0041977X14001037.
- Rüşdi, Mehmed, *Zengibar Hakkında Malumatı Mufasssala*, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, 5052.
- Saib, Ali, *Coğrafya-yı Mufasssal Memalik-i Devlet-i Aliyye-i Osmânîye*, İstanbul: Ebuzziya Matbaası, 1304
- Samî, Şemseddin, *Kâmusu'l- Âlâm*, <https://alam.cagdasozluk.com/tafsil-102148-dp9.html>

- Şahin, Gürsoy, "Afrika'nın Sömürgeleştirilme Sürecinde Berlin Konferansı 1884-1885 ve Afrika Basınına Yansımaları," *History Studies*, 10/1 (2018), s. 247-268.
- Türesay Özgür, "L'empire Ottoman sous le Prisme des études postcoloniales. A Propos d'un tournant historiographique récent", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 60/2, (2013), s. 127-145.
- Uğur, Hatice, *East Africa's Entangled Worlds In Ottoman Sources, 1879-1915*, Leipzig Üniversitesi, Afrika Çalışmaları Enstitüsü, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, Leipzig 2022.
- Uğur, Hatice, "The Ottoman Perception of the First Colonial Initiations in East Africa: Alman İskan-ı Muhacirin Cemiyeti" *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Kongresi*, 7-9 Eylül 2022.
- Uğur, Hatice, "Mostafa Minawi. The Ottoman Scramble for Africa: Empire and Diplomacy in the Sahara and the Hijaz", *Divan: Disiplinler-arası Çalışmalar Dergisi*, 21 (2017) s. 145-150.
- Uğur, Hatice, *Osmanlı Afrikasında Bir Sultanlık: Zengibar*, Küre Yay., İstanbul 2005.
- UNESCO General History of Africa: Africa under Colonial Domination, 1880-1935*, haz. Albert Adü Boahen, UNESCO Yay., VII, Paris 1985.
- Yenişehirli, Ahmed Cemal, *Coğrafya-i Umumi*, İstanbul: Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1307.
- Yenişehirli, Ahmed Cemal, *Memalik-i Osmâniye'ye Mahsus Coğrafya-ı Askeri*, İstanbul, Fünun-ı Harbiye Matbaası, 1310.

